

**Факультет готельно-ресторанного та туристичного бізнесу
імені проф. В. Ф. Доценка
Кафедра туристичного та готельного бізнесу**

« » 2023 p.

« » 2023 p.

Київ – 2023 р.

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ХАРЧОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Інститут (факультет) готельно-ресторанного та туристичного бізнесу імені проф. В.Ф. Доценка

Кафедра туристичного та готельного бізнесу

світний ступінь магістр

Спеціальність 242 «Туризм»
(код і назва)

Освітньо-професійна програма «Туризмознавство»
(назва)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри
туристичного та
готельного бізнесу

Ірина МЕЛЬНИК
“ ” 2022 року

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ ЗДОБУВАЧА

Чупахіна Валентина Борисовича
(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема роботи Характеристика ресурсного потенціалу території Донецької області для цілей розвитку рекреації, відпочинку та екскурсійної діяльності

керівник роботи Івченко Любов Олександрівна, к.ф.-м.н, доцент
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом закладу вищої освіти від “23” листопада 2022 року
№835-КС

2. Строк подання здобувачем роботи 8 лютого 2023 р.

3. Вихідні дані до роботи наукова, фахова література, інформаційні джерела з даними досліджуваних підприємств та територій

4. Зміст пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити)

РОЗДІЛ 1 РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕРИТОРІЇ – ОСНОВА ДЛЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ

РОЗДІЛ 2 ХАРАКТЕРИСТИКА РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

РОЗДІЛ 3 СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

РОЗДІЛ 4 ТЕМНИЙ ТА ВОЛОНТЕРСЬКИЙ ТУРИЗМ – НОВІ НАПРЯМКИ ТУРИСТИЧНОГО РОЗВИТКУ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

5. Перелік графічного матеріалу
рисунків – 14, таблиць – 9, додатків – 5

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
I	Івченко Л.О.		
II	Івченко Л.О.		
III	Івченко Л.О.		
IV	Івченко Л.О.		

7. Дата видачі завдання 3 жовтня 2022 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№	Назва етапів виконання кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Вибір і затвердження теми роботи	01.09.2022-30.09.2022 рр.	
2	Оформлення і затвердження завдання на роботу	03.10.2022-10.10.2022 рр.	
3	ВСТУП РОЗДІЛ 1 Теоретичний	11.10.2022-21.10.2022 рр.	
4	РОЗДІЛ 2 Аналітичний	24.10.2022-04.11.2022 рр.	
5	РОЗДІЛ 3 Проектний	07.11.2022-18.11.2022 рр.	
6	РОЗДІЛ 4 Дослідно – рекомендаційний	21.11.2022-09.12.2022 рр.	
7	Висновки та пропозиції. Список використаних джерел. Додатки	12.12.2022-23.12.2022 рр.	
8	Оформлення роботи за структурою, представлення кваліфікаційної роботи на кафедру та попередній захист у комісії	26.12.2022-20.01.2023 рр.	
9	Доопрацювання, оформлення, друкування, підготовка матеріалів до захисту	23.01.2023-10.02.2023 рр.	
10	Представлення готової зшитої кваліфікаційної роботи на кафедру	13.02.2023 р.	
11	Захист кваліфікаційної роботи в екзаменаційній комісії	22.02.2023 р.	

Здобувач _____
(підпис)

Чупахін В.Б.
(прізвище та ініціали)

Керівник роботи _____
(підпис)

Івченко Л.О.
(прізвище та ініціали)

РЕЗЮМЕ

на кваліфікаційну роботу

Чупахіна Валентина Борисовича

на тему: «Характеристика ресурсного потенціалу території Донецької області для цілей розвитку рекреації, відпочинку та екскурсійної діяльності»

Кваліфікаційна робота складається з 94 сторінок. Кількість розділів - 4, рисунків - 14, таблиць – 9, додатків – 5.

Об'єктом дослідження є процес використання історико-культурного та природного ресурсного потенціалу Донецької області з метою створення нового туристичного продукту

Предметом кваліфікаційної роботи є теоретико-методологічні та практичні аспекти обґрунтування та забезпечення впровадження нових туристичних продуктів в Донецькій області.

Метою кваліфікаційної роботи є розробка пропозицій щодо впровадження нових видів туристичної діяльності на основі дослідження ресурсного потенціалу Донецької області.

У I розділі кваліфікаційної роботи висвітлена загальна інформація поняття «ресурсний потенціал».

У II розділі кваліфікаційної роботи охарактеризовано ресурсний потенціал Донецької області.

У III розділі кваліфікаційної роботи визначено стан та перспективи розвитку туристичного потенціалу Донецької області.

У IV розділі кваліфікаційної роботи визначено нові напрямки туристичного розвитку Донецької області та розроблено авторський маршрут за напрямком «темний туризм».

КЛЮЧОВІ СЛОВА: ресурсний потенціал, Донецька область, туристичні послуги, «темний» туризм.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1 РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕРИТОРІЇ – ОСНОВА ДЛЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ	
1.1 Основні поняття та визначення ресурсного потенціалу	9
1.2 Особливості визначення та структура ресурсного потенціалу	18
1.3 Використання ресурсного потенціалу для розвитку туризму	25
Висновок до розділу 1	31
РОЗДІЛ 2 ХАРАКТЕРИСТИКА РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	
2.1 Загальна характеристика Донецької області	32
2.2. Характеристика природно-заповідних ресурсів	39
2.3 Культурно-історичні пам'ятки Донецької області	44
Висновок до розділу 2	47
РОЗДІЛ 3 СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	
3.1 Поточний стан туристичного розвитку у Донецькій області	48
3.2 Умови туристичного розвитку у Донецькій області	51
3.3 Тенденції розвитку туризму на території Донецької області	55
Висновок до розділу 3	58
РОЗДІЛ 4 ТЕМНИЙ ТА ВОЛОНТЕРСЬКИЙ ТУРИЗМ – НОВІ НАПРЯМКИ ТУРИСТИЧНОГО РОЗВИТКУ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	
4.1 Поняття та різновиди темного туризму	60
4.2 Поняття та різновиди волонтерського туризму	65
4.3 Застосування темного і волонтерського туризму для розвитку ресурсного потенціалу Донецької області	72
4.4 Розробка авторського туру «Наслідки війни»	75
Висновок до розділу 4	87
ВИСНОВКИ	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	91
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність дослідження. Туристичний бізнес є важливою галуззю економіки невиробничої сфери і являє для промислової Донецької області особливу значимість. Суттєві зміни, які наразі відбуваються з українським суспільством, неодмінно вплинуть на подальший розвиток туристичного бізнесу країни, а особливо, Донецького краю.

Помилково вважати Донеччину суто промисловим чи шахтарським краєм, бо на Сході України розташовані не тільки дійсно унікальні підприємства, які варто відвідати, але й рідкісні пам'ятки культури та історії, історико-архітектурні заповідники, неперевершена степова природа.

Значні біологічні, геологічні та гідрологічні пам'ятки природи, чимале історичне минуле області, значні пам'ятки історії та культури, курортні комплекси, природно-кліматичні ресурси регіону сприяють розвитку різних видів туризму.

В області є багато археологічних пам'яток, курганів, городищ, кам'яних баб, місць, пов'язаних зі славетним українським козацтвом на березі Азовського моря та у межиріччі Сіверського Донця. За часів незалежності на території Донецької області великий розвиток отримав релігійний туризм. Десятки тисяч паломників зі всього світу відвідують Святогірський монастир, який знаходиться на півночі області.

На території Донецької області присутньо багато пам'яток історії, які пов'язані з життям відомих церковних, політичних, військових діячів, народних героїв, діячів науки та літератури.

Рекреаційний комплекс займає не останнє місце у Донецькому регіоні. Пансіонати з лікуванням та санаторії, санаторії-профілакторії, будинки відпочинку, бази відпочинку та готелі.

Донецька область зараз переживає дуже важкі часи. З травня 2014 року на території області триває збройний конфлікт. Наслідком цього стала окупація частини території регіону, значної частини виробничого потенціалу,

багатьох населених пунктів, включаючи обласний центр Донецької області – м. Донецьк. Але навіть в таких умовах будуються плани не тільки відродження цієї території, а й відновлення та розвитку туризму на донецькій землі. Саме ідеї майбутнього розвитку туризму на Донеччині присвячене це дослідження.

Метою кваліфікаційної роботи є розробка пропозицій щодо впровадження нових видів туристичної діяльності на основі дослідження ресурсного потенціалу Донецької області.

Для досягнення мети поставлені і виконані такі основні *завдання*:

- обґрунтувати сутність та зміст поняття «ресурсний потенціал території»;
- здійснити аналіз туристичного ресурсу як складову туристично-рекреаційного потенціалу території;
- охарактеризувати ресурсний потенціал території;
- проаналізувати сучасний стан ресурсного потенціалу території;
- проаналізувати історико-культурні та природні ресурси території;
- показати перспективи розвитку ресурсного потенціалу території;

Об'єктом дослідження є процес використання історико-культурного та природного ресурсного потенціалу Донецької області з метою створення нового туристичного продукту

Предметом кваліфікаційної роботи є теоретико-методологічні та практичні аспекти обґрунтування та забезпечення впровадження нових туристичних продуктів в Донецькій області.

Методологічна основа роботи. Під час проведення дослідження було використані описові, аналітичні та розрахункові методи.

Практичне значення одержаних результатів полягає у застосуванні їх під час проведення досліджень та освітньої роботи, а також при побудові туристичних маршрутів для освітньої, волонтерської та комерційної діяльності.

За матеріалами роботи підготовлено тези до 89 Міжнародної наукової конференції молодих учених, аспірантів і студентів «Наукові здобутки молоді – вирішенню проблем харчування людства у XXI столітті».

Структура роботи. Робота складається зі вступу, 4 розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1 РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕРИТОРІЇ – ОСНОВА ДЛЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ

1.1 ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ВИЗНАЧЕННЯ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Зараз серед економістів відсутня єдина думка щодо дефініції категорії «ресурсний потенціал». Вчені по-різному розмежовують поняття, покладають нього різну смислову навантаження, котрий іноді замінюють категорію іншими поняттями. Реймерс М.Ф. визначає ресурсний потенціал території як здатність природних систем забезпечувати людину необхідною продукцією чи виконувати корисну роботу в економічних рамках певного історичного типу без шкоди для себе. У концепції переходу України до сталого розвитку ресурсний потенціал розглядається як сукупність природних ресурсів, як розвиток продуктивних сил, як важливий екологічний чинник суспільного життя, який реально може бути використаний для господарської діяльності та соціально-економічної діяльності. використання існуючих технологій відносин. Ресурсний потенціал території Бобухського ІМ включає невідновлювані природні ресурси (корисні копалини, сировинні та паливні ресурси), відновлювальні природні ресурси (земля, вода, рекреаційні ресурси) та екологічну ємність навколишнього середовища, причому остання відображає її здатність до сприйняття. можливість різноманітних антропогенних навантажень у масштабі без зміни якісних параметрів природної системи. Під ресурсним потенціалом території Ігнатенко М.Г. та Руденко В.П. розуміється показник, що характеризує загальну кількість природних ресурсів та їхню сумарну продуктивність [8, с.49].

Отже, здебільшого ресурсний потенціал території визначається як сукупність природних ресурсів, які можуть бути використані у господарській діяльності. Він має динамічний характер, його величина змінюється в процесі господарського освоєння території.

Ресурсний потенціал можна розглядати на різних рівнях: глобальному, національному, регіональному та місцевому. Особливу увагу необхідно приділити вивченню ресурсного потенціалу на регіональному рівні. Такі питання, як сталий соціальний розвиток, екологізація виробництва та раціональне використання природно-ресурсного потенціалу, найбільш повно відображені на регіональному рівні. Як цілісна територія регіон має відповідний потенціал розвитку та може впливати на розвиток усієї країни. Прив'язка ресурсного потенціалу до конкретної території визначає його загальні та індивідуальні характеристики, надаючи йому властивостей системної структури. На етапі розвитку продуктивності регіональний підхід став однією з найважливіших способів розкриття еколого-економічної природи регіонального ресурсного потенціалу [42].

Ключков В. А. у свої роботах акцентує увагу на потребі регіонального підходу щодо визначення сутності «ресурсного потенціалу». Під ресурсним потенціалом регіону він має на увазі сукупність природних ресурсів, що розміщені на границі певної території, використовуються у господарстві, або можуть бути включені в господарський обіг при теперішньому рівні розвитку продуктивних сил. Соколова Н.В. має досить інший погляд на це визначення. Вона визнає «ресурсний потенціал регіону» як здатність природних багатств території забезпечити сьогочасні та перспективні потреби суспільного виробництва та населення на певному рівні розвитку науки і техніки.

В перекладі термін «ефективність» означає дію або результат дії. Відповідно, ефективність будь-якого явища означає результативність, яка досягається на основі цілеспрямованого використання факторів виробництва за певних умов. Досить вдалим є визначення ефективності, яке підтримується багатьма вітчизняними економістами, запропоноване В.Г. Андрійчуком. Він визначає категорію ефективності як результат певного процесу, дії, що вимірюється співвідношенням між отриманим результатом і витратами (ресурсами), що його спричинили [10, с. 36].

Ефективність ресурсного потенціалу характеризує раціональне використання фінансових, матеріальних, людських та інших економічних ресурсів. Щодо ресурсного потенціалу, ефективність його використання є комплексною характеристикою кінцевих результатів використання економічних ресурсів за визначений період часу для забезпечення розвитку.

Таким чином, щоб ефективно оцінити використання ресурсного потенціалу, необхідно взяти до уваги сучасний стан, структуру та забезпеченість підприємства всіма видами ресурсів.

Ресурсний потенціал включає в себе багато компонентів, які доцільно буде поділити на такі основні групи:

- природно-кліматичні компоненти (клімат, ландшафт, екосистеми);
- культурно-історичні ресурси (культурно-історична спадщина, витвори мистецтва, археологічні цінності, традиції, етнос);
- інфраструктура;
- матеріально-технічна база;
- людські та соціальні ресурси.

Якщо взяти до уваги світовий досвід та практику економічно-соціальної політики сучасних країн, які вказують, що положення, природно-кліматичні ресурси та пам'ятки країни стають вигідними лише завдяки туризму.

Культурно-історична спадщина, що включає в себе пам'ятки історії та культури, історико-культурні території та об'єкти, які мають значення для зберігання та розвитку культурної самобутності народу, його внеску в світову цивілізацію, є важливою складовою ресурсного потенціалу території. Так само до цього ресурсу належать і культура, традиції та звичаї місцевого населення. І тому є дуже важливим не лише використання, але і захист цього ресурсу. Тобто можна сказати, що захист національних скарбів має велике значення для туристських адміністрацій, адже це має велике значення для збільшення доходів від туризму [39].

Інфраструктура туризму – це сукупність споруд та мереж, що забезпечують звичайний доступ туристів до туристичних ресурсів та їх відповідне використання в цілях туризму. І навіть найпривабливіші місця та об'єкти країни можуть бути недосяжними для широкого кола споживачів без наявності комунікацій, засобів зв'язку та транспортної досяжності до них. Таким чином, транспортна досяжність відіграє не останню роль, коли настає час виставляти оцінку ресурсному потенціалу обраної території [22].

Матеріально-технічна база має декілька елементів:

- житловий сектор (готелі, мотелі, табори для автотуристів);
- сектор громадського харчування (кафе, ресторани, закусочні);
- транспортний сектор організації подорожей (агентства, організатори екскурсій);
- сектор розваг, інформаційний сектор (інформаційна туристична мережа);
- додаткові послуги та сервісна система.

Не останню роль відіграють людські та соціальні ресурси, бо саме вони слугують швидкому розвитку туризму в регіоні і мають фінансовий капітал, відповідний рівень освіти та відповідні знання, а також системи охорони здоров'я, оточуючого середовища, власності, інтересів місцевого населення. Саме людина є головним ресурсом туризму, бо людина є частиною послуги, і всі виробничі процеси залежать від людини, яка їх надає. Саме підготовка професійних кадрів для туризму має стати основною задачею установ, які займаються організацією туризму на конкретній території. Всі ці структурні компоненти мають тісний зв'язок. Якщо зникне хоча б один з них – це стане причиною неможливості розвитку туризму в цілому [30, с.65].

На сьогоднішній день існує гостра необхідність розвитку внутрішнього туризму на базі місцевих ресурсів. Можна виділити три старих промислових області в Україні: Дніпропетровську, Донецьку та Запорізьку. Головним напрямом туризму на їх території є техногенний туризм. З позицій ландшафтного підходу техногенний туризм – це туризм, де об'єктами

виступають промислові антропогенні ландшафти – кар’єри, відвали, шахтні поверхневі провальні утворення, підземні шахтні ландшафти та виробничі структури (заводи, фабрики, комбінати, шахти, шурфи, електростанції). Додатковими стимулами розвитку туризму в індустріально розвинених регіонах є те, що Україна володіє цілим рядом унікальних всесвітньовідомих промислових підприємств. Промислові регіони є потужним осередком фінансових ресурсів, що можуть бути використанні як для розвитку потужної матеріально-технічної бази, проведення інтенсивної рекламної кампанії, так і для створення атрактивних закладів культурного та пізнавального характеру.

Формування ресурсного потенціалу – це процес ідентифікації та створення можливостей, структуризації елементів потенціалу та побудови певних організаційних форм для стабільного розвитку й ефективного відтворення. Лише взаємодія з зовнішнім середовищем може допомогти сформувати ресурсний потенціал. Під час оцінки процесу формування потенціалу необхідно розглянути фактори, які мають вплив на його складові та забезпечують ефективне їх використання [21].

В залежності від сфери їх впливу їх поділяють на внутрішні та зовнішні фактори які мають вплив та формують розвиток ресурсного потенціалу території

До зовнішніх можна віднести державні органи, банківські установи та інвестиційні компанії. До внутрішніх, перш за все, відносяться стратегії та напрями економічних установ, тому формування потенціалу стає головним напрямком економічної стратегії [27, с.85].

Щоб краще дослідити можливості і складові ресурсного потенціалу, середовище функціонування суб’єктів господарювання туристичного бізнесу необхідно розбити на такі складові: середовище непрямого впливу, середовище безпосереднього впливу та внутрішнє середовище. Далі визначаємо фактори внутрішнього і зовнішнього впливу на процес формування потенціалу обраної області та проводимо відповідну оцінку.

У світовій практиці стратегічного управління найкращим інструментарієм такої оцінки є PEST-аналіз:

P – political and legal environment (політико-правове середовище),

E – economic environment (економічне середовище);

S – socio-cultural environment (соціокультурне середовище);

T – technological environment (технологічне середовище)

У ході визначення ступеня впливу на формування туристичного потенціалу області ми пропонуємо враховувати класичну теорію надійності, що передбачає оцінку фактора в межах одиниці, а також зробити загальний висновок щодо впливу кожного елемента зовнішнього середовища на потенціал.

Щоб оцінити внутрішнє середовище на формування ресурсного потенціалу Донецької області, ми пропонуємо використовувати SNW-підхід, який ґрунтується на SWOT-аналізі та стосується лише сильних і слабких сторін обраної області, а також додається особлива нейтральна позиція. Тобто SNW - це аббревіатура трьох англійських слів: S (Strength) – сильна сторона, W (Weakness) – слабка, N (Neutral) – нейтральна позиція. Перевищення сильних сторін над слабкими та нейтральними дозволяють займати стійку позицію на регіональному ринку та реалізовувати власний потенціал із метою досягнення позитивного фінансового результату та економічної стабільності, а також забезпечення стратегічних цілей [16, с.71].

Для подальшого формування ресурсного потенціалу області, визначення її мінімального розміру, доведеться застосовувати методичний інструментарій, який ґрунтується на прогнозуванні вартості елементів потенціалу з урахуванням екстраполяції даних минулих років та інфляційних показників (індексів) у майбутньому періоді.

До основних принципів формування ресурсного потенціалу віднесено:

1. потенціал обраної області є економічною системою, що складається з елементів, які доповнюють один одного;

2. ресурсний потенціал обраної області не можна сформувати лише додаванням елементів, тому що він є динамічною системою;

3. під час формування ресурсного потенціалу обраної області діє закон синергії його елементів;

4. ресурсний потенціал обраної області може трансформуватися, внаслідок чого з'являються нові складові елементи;

5. усі елементи потенціалу об'єктивно пов'язані з функціонуванням і розвитком обраної області;

6. складові елементи потенціалу можуть доповнювати один одного через поєднання напрямів діяльності, забезпечуючи ефективне їх використання тощо.

Спосіб дослідження туристичного потенціалу називають балансом відкритості. Його можна представити у вигляді трьох основних етапів (Табл. 1.1), на кожному з яких послідовно виконуються досить складні операції.

Таблиця 1.1

Етапи дослідження туристичного потенціалу

Етапи дослідження	Склад операції
Етап 1 попередній	Збір основної інформації про аналізовану територію: – опис – запит інвентарної відомості – анкетні дослідження
Етап 2 упорядкування	Оцінка важливості і значення кожного елемента туристського потенціалу із застосуванням обраних способів і методів дослідження: – складання інвентаризаційної таблиці – складання карти туристичного потенціалу
Етап 3 аналіз і висновки	Виявлення найбільш привабливих властивостей і фрагментів досліджуваної території, особливо перспективних для розвитку конкретних форм туристичної активності: – SWOT-аналіз

Джерело: складено автором

Внутрішні можливості потенціалу Донецької області представлені їх об'єктивною складовою, а спроможності – їх соціальною складовою. У процесі господарської діяльності обрана область знаходиться під безпосереднім і непрямим впливом зовнішнього середовища.

Сфера непрямого впливу має обмежувальні та розширювані функції по відношенню до діяльності обраної області. Але у той самий час суб'єкти господарювання не мають ніякого ефекту на неї.

Досліджуючи фактори зовнішнього середовища, доцільно розглянути ринкові можливості та загрози. Ринкові можливості дають змогу підвищити конкурентоспроможність загального потенціалу, покращити ринкові позиції, задовольнити потенційний обсяг попиту, підвищити рентабельність туристичної діяльності. Туристичний потенціал обраної області збільшується за підтримкою її можливостей.

Ресурсний потенціал регіону визначає його місце у територіальному поділі праці, а отже безпосередньо впливає на спеціалізацію даного регіону. Наявність специфічних природних умов та ресурсів заохочує розвиток економіки регіону [27].

Доцільне використання ресурсного потенціалу регіону формується на принципах послідовності, комплексності, оптимальності, синергії, самовідновлення. Принцип узгодженості передбачає встановлення зав'язків між структурними елементами природно-ресурсного потенціалу, що забезпечують цілісність його відтворення та функціонування.

Принцип комплексності тісно пов'язаний із принципом узгодженості та передбачає визначення причинно-наслідкових зав'язків між структурними елементами природно-ресурсного потенціалу, а також їх зміну та розвиток за кількісними та якісними характеристиками [40, с.64].

Принцип оптимальності регулює обмін речовин між господарською та природною системами таким чином, щоб задоволення виробничих потреб у природних ресурсах здійснювалося при мінімізації витрат суспільної праці та охороні якості навколишнього середовища.

Принцип синергії базується на принципах узгодженості та комплексності і означає, що взаємодія різноманітних природних ресурсів не обмежується попарними зв'язками окремих елементів, а включає цілісні, прямі та зворотні зв'язки. Відповідно, антропогенні зміни одних природних ресурсів (які можуть бути як позитивними, так і негативними) призводять до поліпшення чи погіршення стану інших [32, с.66].

Таким чином, кінцевий результат використання природно-ресурсного потенціалу регіону може перевищувати результати використання окремих природних ресурсів. Принцип самовідновлення передбачає здатність ресурсного потенціалу самостійно відновлювати свої кількісні та якісні характеристики відповідно до умов споживання природних ресурсів, які мають сферу впливу в господарській діяльності.

Використання в науці і практиці категорії природно-ресурсного потенціалу передбачає його вартісну оцінку, яка відіграє значну роль у формуванні економічних відносин у суспільному виробництві. Питання економічної оцінки природно-ресурсного потенціалу широко розглядаються економічною наукою.

Більшість дослідників вважає, що показники економічної оцінки природних ресурсів і всього природно-ресурсного потенціалу території повинні бути порівняльними, тобто порівнювати однойменні джерела природних ресурсів і напрямки їх використання. Економічна оцінка ресурсного потенціалу — це грошовий еквівалент економічної вартості окремих природних ресурсів з урахуванням їх взаємозв'язку та взаємозалежності [34, с.55].

Здебільшого у наукових дослідженнях економічна оцінка ресурсного потенціалу регіону визначається підсумовуванням показників економічних оцінок окремих видів природних ресурсів вона має змогу здійснюватися на основі витратних продуктивних витратно-ресурсних відтворювальних і рентних методологічні підходи. Витратний підхід враховує суспільно необхідні витрати праці на відтворення кількісних і якісних властивостей

природних ресурсів, а також підготовку їх до залучення в господарську діяльність. Відповідно до результатного підходу економічна оцінка окремих видів природних ресурсів визначається показниками їх кінцевого використання: валовим доходом, знову доданою вартістю, отриманим прибутком.

В основі витратно-ресурсного підходу лежить поєднання витрат на освоєння природних ресурсів і доходів від їх використання в процесі господарської діяльності. Відтворювальний підхід враховує загальні витрати, необхідні для відтворення відновних природних ресурсів. Рентний підхід базується на використанні диференціальної ренти першого роду і передбачає врахування споживчих властивостей окремих видів природних ресурсів [26].

Орендний підхід має певні переваги. По-перше: визначні природні ресурси цінуються вище; по-друге, витрати на розвідку та розробку природних ресурсів орієнтовані на середній рівень, а відповідно й оцінка більш об'єктивна; по-третє, враховується фактор обмеженості природних ресурсів.

1.2 ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ТА СТРУКТУРА РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Поняття ресурсного потенціалу загалом і природно-рекреаційного зокрема трактується неоднозначно, а саме як:

- сукупність усіх видів природних ресурсів регіону з урахуванням їх якості, транспортно-експлуатаційної доступності та економічної доцільності господарського використання;
- максимальна сукупна продуктивна спроможність і господарська цінність природних рекреаційних ресурсів;
- об'єктивна реальність, що характеризує дійсний стан природних ресурсів, сил природи з властивими їм законами формування і розвитку елементів, що відображають економічні відношення, оскільки їх використання має безпосередній вплив на рівень продуктивності праці;

- здатність природного середовища мати сприятливу фізіологічну, психологічну і одночасно відтворюючу сили і здоров'я дію
- система природних і суспільних об'єктів, їх властивостей і відношень, яка можуть використовуватись або використовуються для цілей оздоровлення чи відновлення, поповнення, розширення чи нагромадження (акумуляції) духовних і фізичних сил людини у вільний вид основного виду її діяльності час;
- здатність розвіданих і експлуатаційних природних рекреаційних ресурсів сприяти відтворенню здоров'я людей, їх відпочинку, фізичному, інтелектуальному та духовному розвитку.

Ресурсний потенціал визначається територіальними, часовими межами, технічними, науковими, фінансовими можливостями освоєння та експлуатації, здатністю задовольняти рекреаційні потреби суспільства, і, відповідно, підлягає економічній оцінці стану та ефективності його використання [10, с.80].

Існує кілька методичних підходів до його оцінки. В якості об'єкта оцінки можуть виступати супер система (природне середовище), територіальна рекреаційна система, окремі її підсистеми, елементи підсистеми. Найчастіше проводиться оцінка потенціалів окремих рекреаційних ресурсів території у натуральних показниках на основі розрахунку їх рекреаційної місткості, площ, зайнятих ПРР, вартісна оцінка. Оцінка природного рекреаційного потенціалу, проведена за допомогою натуральних показників, дозволяє вирішити завдання планування розвитку та розміщення рекреаційних закладів, субгалузей територіального рекреаційного комплексу, дає можливість аналізувати рівень і пропорції їх розвитку, має чітко виражену практичну спрямованість.

Природний туристичний потенціал поділяють на:

- лікувально-профілактичний (бальнеологічний, фітолікувальний), що сприятливо впливає на стан здоров'я туристів;

- рекреаційний, що має позитивний вплив на емоційний стан туристів за рахунок власної унікальності та можливостей для відпочинку, спорту й дозвілля;
- окремі природні об'єкти туристичного інтересу;
- природно-антропогенний (змішаний) вид туристичного ресурсного потенціалу, що об'єднує об'єкти природного походження, за якими проведені значні роботи щодо їх зміни людиною (національні парки, дендрарії тощо).

Цей перелік потенціалів що входять в туристичний ресурсний потенціал країни не є обов'язковим і закінченим оскільки їх кількість залежить від поставлених цілей способів досягнення і необхідних для цього ресурсів.

Основною характеристикою природно-ресурсного потенціалу регіону як системного утворення є близький взаємозв'язок його окремих елементів коли зміна одного з них з відзнакою впливає на функціонування інших що визначає структурну організацію природно-ресурсного потенціалу основними ознаками природно-ресурсного потенціалу регіону що обумовлюють його приналежність до системних категорій є визначеність стійкість територіальна замкненість взаємозв'язок елементів а також прагнення до самовідтворення величина природно-ресурсного потенціалу території визначається економічними технічними екологічними та іншими факторами хоча сутність цього поняття має природний характер [47].

Україна має чималий туристично-рекреаційний потенціал, адже території з рекреаційним нахилом налічують 9 млн. га, що складає понад 15% від загальної площі країни. Також немалу роль відіграють ландшафти, які мають високу естетичну цінність, слідує можуть задовольняти бажання туристів. Лісовий фонд країни налічує 10,8 млн.га, що надає можливість ефективно використати його в рекреаційних цілях, як наслідок загалом в туристичних. Мінеральні води та кліматичні умови, мають 64856,7 м3 експлуатаційний запас на добу, що надає можливість утворити потужну базу для інтенсивного розвитку рекреаційної сфери [38, с.52].

Що стосується природних та історико-культурних ресурсів, які в Україні використовуються лише на 30%, то це несе за собою неефективне, нераціональне використання ресурсів та втрата можливого економічного розвитку. За певних обставин це призводить до перетворення антропогенних та природних ресурсів на вже готовий туристичний продукт, який готовий до споживання (Рис.1.1).

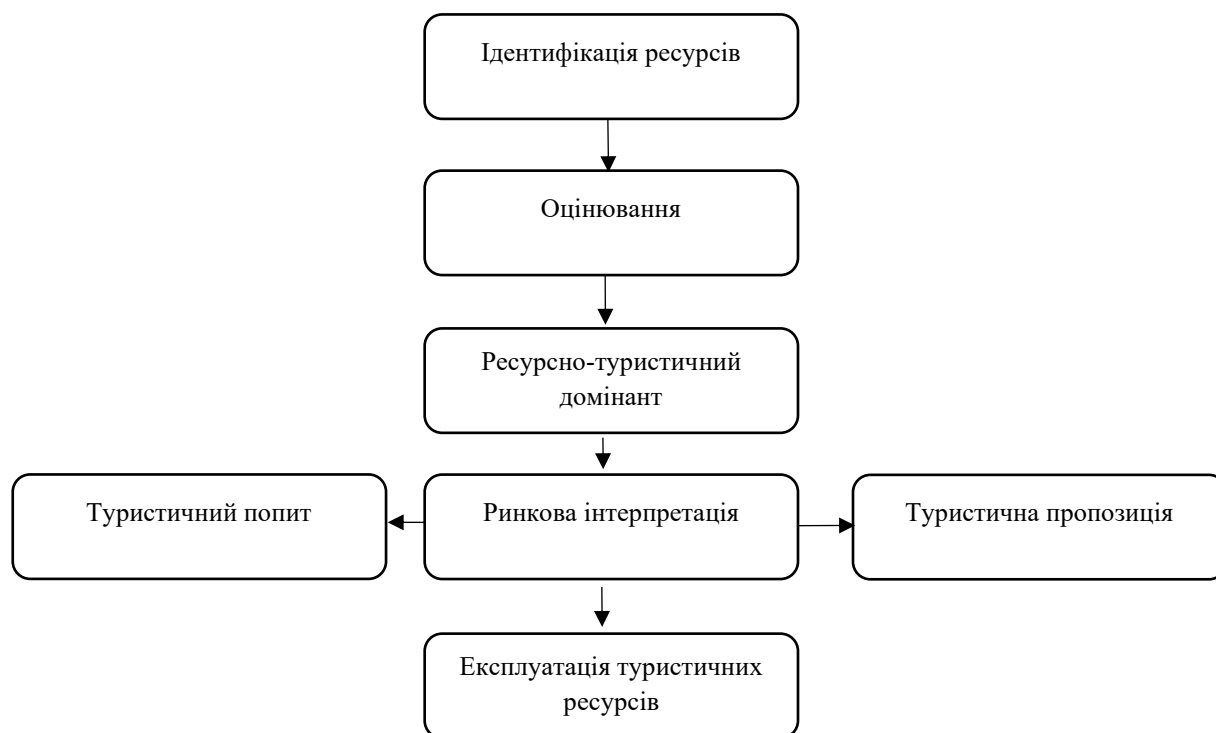

Рис. 1.1 Формування туристичного продукту через застосування туристичних ресурсів

Джерело: складено автором

Зробивши аналіз, можна дійти висновку, що перший етап – це ідентифікація ресурсів, які в майбутньому стануть продукцією. Протягом певного часу туристичні ресурси знаходяться в стані, коли вони вже набули поняття туристичної дестинації, але ще не стали відомими серед туристів.

Ресурсний потенціал території має динамічний стам. Його структура і величина змінюються під впливом суспільного прогресу (в тому числі і науково-технічного) і розвитку самої території. Ці зміни можуть проявлятися

як через залучення в функціонування туристичної системи нових ресурсів (за рахунок залучення резервів, перерозподіл ресурсів між підсистемами території, трансформації можливостей в резерви і ресурси через розвиток нових технологій і т. д.), зміни співвідношення використовуваних ресурсів, так і через вилучення ресурсів з функціонування туристської системи, наприклад, через нераціонального використання або їх вичерпання. Крім того, такі категорії, як «терміни», «сезонність», «цикл», «дати» і т.д. є визначальними в більшості процесів і явищ в туристській сфері територій [25].

Ресурсний потенціал являє складну систему компонентів, які у сукупності забезпечують функціонування підприємства. Відтак, питання, пов'язані із забезпеченням ефективного управління ресурсним потенціалом підприємства в цілому та окремими його складовими, набувають особливої актуальності у сучасних умовах. У свою чергу, основою для прийняття та реалізації управлінських рішень є належне інформаційно-аналітичне забезпечення, що передбачає оцінювання ефективності використання ресурсного потенціалу [29, с.71].

Зважаючи на вищенаведене положення, можна стверджувати, що до природно-ресурсного потенціалу належать цілковито та частково такі види ресурсів довкілля, як біологічні, рекреаційні, земельні, водні, природно-кліматичні, інформаційні, інтелектуальні, людські, економічні тощо. Оскільки людина як соціальний феномен має подвійну природу, то її можна зачислити до природних ресурсів, як первинного походження (природна складова), так і до ресурсів вторинного і третинного походження. Водночас природні ресурси у відтворювальній структурі спожитих ресурсів мають особливе базове значення.

Таким чином, природно-ресурсний потенціал за своєю структурою поєднує природні ресурси первинного походження та ресурси вторинного й третинного природного походження (Рис.1.2).

Рис. 1.2 Структура природно-ресурсного потенціалу території

Джерело: складено автором

Зробивши аналіз природно-ресурсного потенціалу можна дійти висновку, що зазвичай виробничі та інші ресурси об'єднують у собі природне начало. Різниця тільки у тому, що одні ресурси взяті прямо у готовому вигляді з довкілля, а інші є кінцевим результатом первинних чи вторинних ресурсів. Зв'язки між різними видами ресурсів передбачають використання у туристичній діяльності певних видів природних ресурсів. У результаті цього формується сукупний інтегральний природно-ресурсний потенціал, складовою частиною якого є природно-ресурсний потенціал туристичного спрямування [15].

Методику визначення, аналізу та відбору території в якості потенційної дестинації із застосуванням інструментарію ресурсного та маркетингового підходів представлено на Рис. 1.3.

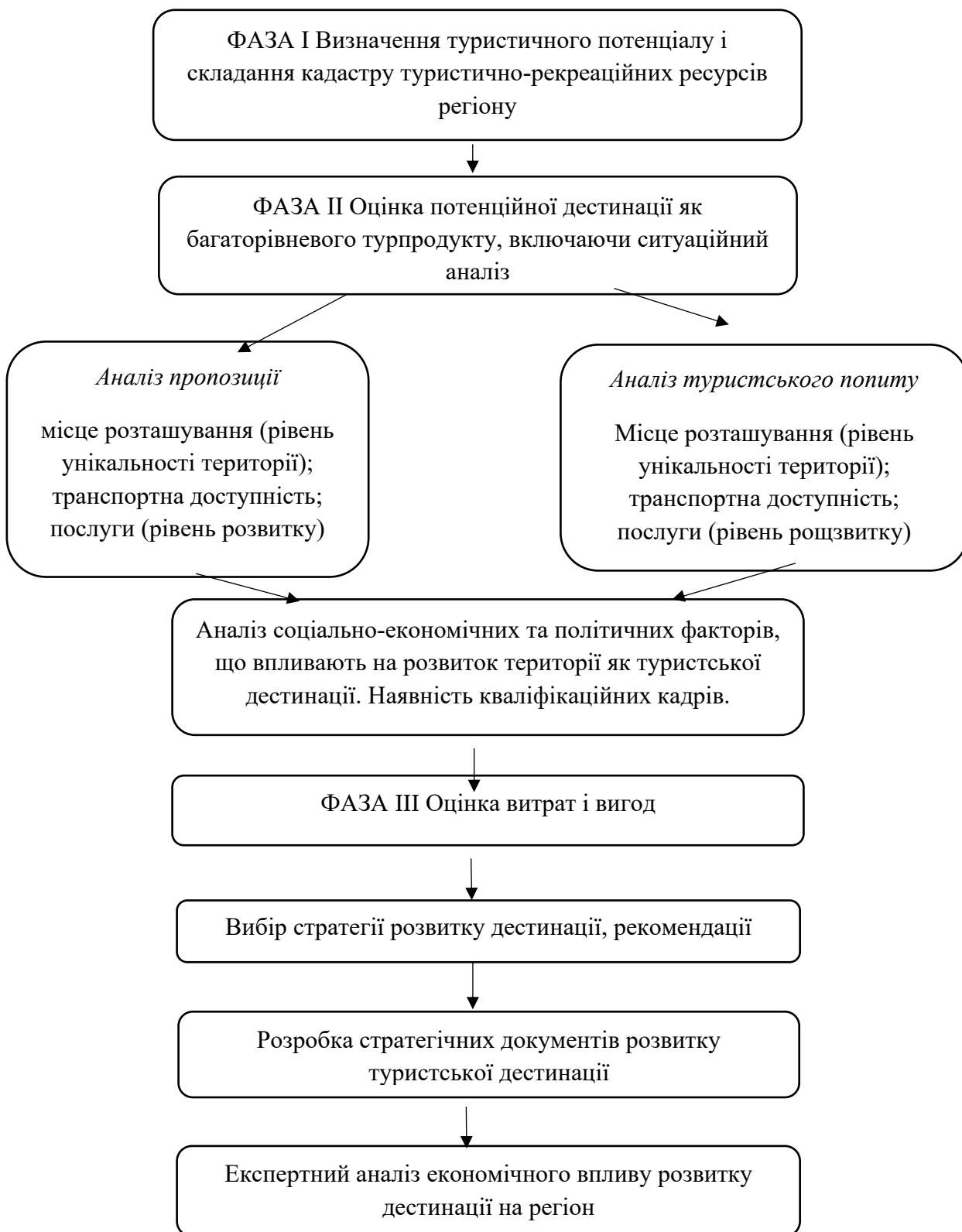

Рис. 1.3 Методика визначення, аналізу та відбору території в якості потенційної туристичної дестинації Джерело: складено автором

Основним критерієм конкурентоспроможності обраної області є зв'язок основного туристичного виробу території потребам визначеної аудиторії. Наслідки конкурентного аналізу є основою побудови маркетингової стратегії та чимало в чому визначають напрями її розвитку [16, с. 39].

Вагомим аспектом ресурсного підходу є критерій «допустимого туристичного навантаження на дестинацію», який поділяють на такі види:

а) фізично-допустиме навантаження – це рівень відвідуваності туристичної дестинації або конкретного туристичного об'єкту, перевищення якого призводить до її фізичної руйнації.

б) екологічно-допустиме навантаження – це рівень відвідуваності туристичної дестинації або об'єкта, перевищення якого призводить до важких екологічних наслідків. Відбувається це в результаті дій туристів або внаслідок дій хибного характеру в процесі функціонування обслуговуючої інфраструктури;

в) туристське соціально-допустиме навантаження – рівень відвідуваності туристичної дестинації або об'єкта, перевищення якого несе за собою погіршення емоцій туристів від подорожі.

Таким чином, ресурсний потенціал території є межа людських знань про максимально ефективне використання ресурсів, резервів і можливостей в ідеальних умовах для організації і здійснення туристської діяльності при максимальному задоволенні потреб суб'єктів, пов'язаних з цим процесом, збереженні природи і навколишнього середовища.

1.3 ВИКОРИСТАННЯ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДЛЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ

Для ефективного використання ресурсного потенціалу території з ціллю організації туристичної діяльності, необхідно завжди мати на увазі її естетичний, інтелектуальний, емоційно-психологічний та духовний вплив. Щоб обслуговування мало високий рівень, використовують лише обрані ресурси. Тобто, до уваги необхідно приймати атрактивність (привабливість)

об'єктів природного та антропогенного походження, яка виражається в ступені їх відомості, збереженості, доглянутості, відвідуваності. З боку туроператора дуже важливо знати які об'єкти цікавлять місцевих споживачів, а які іноземних. Досить поширена ситуація, коли ті ресурси, які місцевими сприймаються як щось банальне, для приїжджих стає головною метою подорожі. В такому випадку, передусім, особливої уваги потребує гомогенні туристичні ресурси, етнокультурна характеристика регіону та традиційні ремесла [12].

Гомогенні туристичні ресурси – соціальні та природні об'єкти, явища, події, які близько пов'язані як з територією України так і з територією тієї зарубіжної країни, в межах якої об'єкт, явище, подія виникла. Інтерес іноземних громадян викликають місця, пов'язані з життєвим шляхом їх знатних земляків, а також поховання іноземців, архітектурні пам'ятки, створені ними, або що носять їх імена, пам'ятники та меморіальні дошки, побудовані для вшанування подій, пов'язаних з історією тієї чи іншої держави, або видатних іноземців тощо. Паломництво хасидів до умані, які проходять у період 25-27 вересня, під час якого відзначають єврейський новий рік Рош га-Шана – це гарний приклад гомогенності туристичних ресурсів, який має Україна. У дні єврейського нового року до Умані приїждять паломники хасиди і там відзначають це свято [15, с.78].

Етнокультурні особливості регіонів виявляються в об'єктах та явищах матеріальної і духовної культури життєдіяльності етносу на території його історичного розвитку. Найбільш цікавими для іноземних туристів можуть бути об'єкти матеріальної (українські храми, могили, пам'ятні хрести, традиційне українське житло, господарські будівлі, декоративно-ужиткові вироби народних майстрів, національний одяг) та явища духовної етнокультури, пов'язані з побутовими та культовими обрядами, народними традиціями, усною народною творчістю. Орієнтація даних ресурсів спрямована на вихідців з урбанізованого середовища, що знаходиться під впливом масової культури, а їх розміщення щільно пов'язане з селами як

найбільш консервативними за своїми культурними особливостями формами розселення.

Необхідно звертати увагу на лікувально-оздоровчі ресурси. В Європейському рекреаційному макрорегіоні саме Східна Європа спеціалізується на наданні курортних послуг через їх порівняну дешевизну, а також значну забезпеченість кліматичними, бальнеологічними та пелоїдними рекреаційними ресурсами та давні традиції їх використання. Головний їх споживач - населення Західної та Північної Європи. Таким чином, Україна повинна використовувати свої переваги на ринку лікувально-оздоровчих послуг. Безумовно, найвідомішими на найпопулярнішими залишаються: Трускавець, Східниця, Моршин, Любінь Великий, Шаян, Поляна, Миргород, Хмільник та інші [19, с.59].

Потрібно також відмітити транспортну доступність туристичних ресурсів. Транспортні ресурси – сукупність усіх видів транспорту і транспортних структур, діяльність яких спрямована на створення сприятливих умов функціонування туристичної індустрії, тобто сукупність матеріальнотехнічних систем транспорту, призначених для забезпечення будь-якої діяльності в сфері туризму. Під транспортними ресурсами туризму розуміють сукупність матеріально-технічних та організаційних умов, що забезпечують швидке і безперешкодне виконання перевізного процесу, що має відношення до туризму [21, с.51].

Об'єкти транспортних ресурсів включають в себе залізничні, трамвайні та внутрішні водні шляхи, контактні лінії, автомобільні дороги, тунелі, естакади, мости, вокзали, залізничні та автобусні станції, метрополітени, аеродроми і аеропорти, об'єкти систем зв'язку, навігації та управління рухом транспортних засобів, а також інші забезпечують функціонування транспортного комплексу будівлі, споруди, пристрої й устаткування. До транспортних засобів відносяться повітряні судна, залізничний рухомий склад, судна, які використовуються з метою торговельного мореплавства або

судноплавства, рухомий склад автомобільного та електричного міського наземного пасажирського транспорту та ін.

Тоді як в межах України дістатися до то того чи іншого населеного пункту не є проблемою, то тривалість, зручність та комфортність подорожей в деяких випадках викликають сумніви. Тому, в першу чергу, необхідно залучати рекреаційні ресурси населених пунктів, що розташовані поблизу транспортних коридорів, міжнародних автомобільних та залізничних магістралей та доріг республіканського значення.

Інформаційні ресурси – система організаційних структур, підсистем, яка гарантує функціонування і розвиток інформаційного простору туристичної індустрії та засобів інформаційної взаємодії, також доступ споживачів до інформаційних ресурсів. Він включає декілька інформаційних центрів, підсистем, банків даних та знань, систем зв'язку, центрів управління, апаратно-програмних засобів і технологій забезпечення збору, зберігання, обробки і передачі інформації.

Соціальні ресурси – сукупність об'єктів освіти, охорони здоров'я, побутового обслуговування, торгівлі, культури, спорту, дозвілля, інших соціально-значущих об'єктів обслуговування туристів. Склад соціальних ресурсів туризму розглядаються як три функціонально-цільових блоку:

- задоволення інтелектуально-культурних потреб туристів (освіта, наука, культура, мистецтво, засоби масової інформації та ін.);
- відновлення і збереження фізичного здоров'я (охорона здоров'я, фізична культура і спорт, охорона і вдосконалення навколишнього середовища та ін.);
- комунально-побутове обслуговування (побутове обслуговування, торгівля і громадське харчування, зв'язок по обслуговуванню туристів і ін.).

Ефективність використання кожного виду ресурсу, у силу своїх специфічних особливостей, оцінюється за допомогою конкретної системи узагальнюючих та індивідуальних показників. Важливо приділяти увагу таким показникам, як продуктивність праці, фондоддача й фондоозброєність,

оскільки саме ці три показники безпосередньо пов'язані між собою, дають змогу забезпечити раціональні пропорції між основними і кадровим ресурсами потенціалу території за різного їх стану [18].

Характерною особливістю ефективного використання ресурсного потенціалу є, в першу чергу, оцінювання ефективності використання ресурсів території, де корисний результат туристичної діяльності порівнюється з витратами на отримання цього корисного результату. Корисний результат розглядається як ефект, який може бути економічним, у вигляді прибутку, та соціальним, у вигляді забезпечення формування кращого рівня життя людини.

Узагальнюючи, можна сказати, що оцінка туристичних ресурсів складається з кількох взаємопов'язаних етапів (Рис.1.4).

Рис.1.4 Етапи оцінки туристичних ресурсів

Джерело: складено автором

Методологія оцінювання ресурсного потенціалу туризму останніми роками була збагачена інструментарієм, запропонованим О. О. Бейдиком, який здійснив інтегральну оцінку природних і антропогенних ресурсів

України і побудував на цій основі ресурсно рекреаційний рейтинг регіонів України. Пізніше розробки О. О. Бейдика було використано в проекті Стратегії сталого розвитку туризму і курортів в Україні, який розроблено під керівництвом Я. Б. Олійника. Узгоджений науковцями підхід, до оцінювання туристичних ресурсів є найбільш прийнятним на теперішній час, його зрозумілість дає можливість практично застосувати його для цілей туристичного розвитку.

Розвиток і розміщення підприємств туризму і всього, що прямо або побічно пов'язане з індустрією туризму, підпорядковане вирішенню таких завдань, як створення умов для якісного відпочинку людей з максимальними зручностями, доступними послугами; охорона й раціональне використання природних ресурсів. З огляду на те, що ресурси – це джерело отримання необхідних людям благ, а потенціал – сукупність наявних засобів і можливостей досягнення певної мети, вирішення поставлених завдань, можна припустити наявність тісного зв'язку між поняттями «ресурси» та «потенціал», тобто ресурси є базою потенціалу, його матеріальною складовою [17, с. 101].

В ресурсному потенціалі виділено природно-ресурсний (екологічний), соціальний і економічний. Природно-ресурсний потенціал має країна завдяки природним особливостям; він має природну історію походження, визначається наявністю природних ресурсів, їх кількістю, якістю та можливістю використання для досягнення соціально-економічного ефект [25, с. 91].

Отже, туристична діяльність ґрунтується на ефективному використанні ресурсного потенціалу, який є основою сталого розвитку. Проведення комплексного аналізу і оцінки ефективності використання економічних ресурсів території дозволяє визначити величину резервних можливостей для подальшого розвитку й сприятиме створенню довгострокової й гнучкої системи управління ресурсним потенціалом території.

Висновки за розділом 1

Таким чином, важко об'єднати все, що стосується визначення «ресурсний потенціал», а також його структури та способів оцінки. Вчені мають полярні думки щодо меж даного поняття. Ресурсний потенціал має декілька рівнів: глобальний, загальнодержавний, регіональний та локальний. Особливої уваги потребує дослідження природно-ресурсного потенціалу на регіональному рівні. Ресурсний потенціал регіону пропонується визначати як сукупність природних ресурсів та природних умов, які в комплексі можуть забезпечити максимально можливий обсяг виробництва споживчих вартостей на даному етапі розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, зберігаючи при цьому здатність до сталого відтворення. Використання природно-ресурсного потенціалу передбачає його економічну оцінку. Існуючі на сьогодні методичні підходи до економічної оцінки окремих видів природних ресурсів не забезпечують комплексної оцінки природно-ресурсного потенціалу регіону в цілому та не враховують синергетичного ефекту, який виникає в результаті використання всієї сукупності природних ресурсів території під час суспільного виробництва.

РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Донецька область володіє значним природними та історико-культурними ресурсами, які є передумовою розвитку туризму та рекреаційної сфери. Приблизно 24 тис. пам'ятників історії, культури та археологічно-культурних пам'яток включає в себе територія Донецької області.

Складемо географічний паспорт Донецької області (Табл.2.1).

Таблиця 2.1

Географічний паспорт Донецької області

Критерій	Опис
Дата заснування	17 липня 1932 р.
Кількість населення	4 200 621 осіб станом на 1 вересня 2020р.
Густота населення	152,97 осіб/км ²
Площа	26 571 км ²
Обласний центр	м. Донецьк (де-юре), м. Краматорськ (де-факто)
Географічне положення	На заході межує із Запорізькою та Дніпропетровською областями, на півночі – з Харківською областю, на сході – із Луганською областю України та Ростовською областю Росії.
Клімат	Клімат області континентальний із посушливо-суховійними явищами. Вітрові маси, які надходять з Азіатського материка й Нижневолжських степів, зумовлюють низькі температури взимку з холодними, а восени і влітку сухими гарячими вітрами. Середні температури січня від –5 до –8 °С, липня 21–23 °С.
Адміністративно-територіальний розподіл	Донецька область включає 8 районів, 3 з яких знаходяться на тимчасово окупованій частині регіону та 66 територіальних громад (20 в ОРДО).

Джерело: [17]

Донецька область розташована у південно-східній частині України. Регіон межує з Луганською, Харківською, Дніпропетровською та Запорізькою областями. На сході його кордони частково співпадають з державними кордонами України вздовж Ростовської області Російської Федерації. На півдні область омивається водами Азовського моря. Протяжність території Донеччини з півночі на південь складає 240 км, із заходу на схід – 170 км.

Крайньою північною точкою області є висота 195 м поблизу села Лозове Лиманської територіальної громади, південною – село Білосарайська Коса Мангушського району, західною – місцевість поблизу селища Комишуваха Великоновосілківського району, східною – поблизу села Верхній Кут Шахтарського району. В адміністративно-територіальному устрої Донецької області налічуються 18 районів та 28 міст обласного значення, які об'єднують 1298 населених пунктів (з них 14% - міські поселення, 86% - сільські населені пункти).

3 травня 2014 року на території області триває збройний конфлікт. Наслідком цього стала окупація частини території регіону, на яку, за оціночними даними, припадає 33% площі, 54% населення, 60% виробничого потенціалу, а також 34% населених пунктів, включаючи 13 міст обласного значення та 5 повних районів. Всього на сьогодні не підконтрольними українській владі залишаються 446 населених пунктів, включаючи обласний центр Донецької області – м. Донецьк. У зв'язку з цим, адміністративні органи регіональної влади тимчасово переміщені до м. Краматорськ. В області забезпечується реалізація реформа децентралізації та адміністративно-територіального устрою [31].

Донецька область розташована у лісостеповій фізико-географічній зоні. Рельєф області різноманітний, з характерною сильною ерозією ґрунтів. За рельєфом можна виділити декілька основних районів: на півночі – Донецький кряж, на півдні – Приазовська височина. Типові ландшафти області – сильно розчленовані балками рівнини та височини, які переходять у заплавні ландшафти річкових долин, а також лиманні рівнини на морському узбережжі.

Загальна площа регіону – 2651,7 тис. га, або майже 4,4% площі України. У структурі земельного фонду переважають сільськогосподарські угіддя – на територію регіону (включаючи тимчасово окуповану територію) припадає 2,0 млн га сільськогосподарських угідь (майже 5% сільськогосподарських угідь України), з яких 81% - рілля (по Україні – 78%), 14% – пасовища (по Україні – 13%). Зазначені землі характеризуються високою природною родючістю (майже 91% ґрунтів – ґрунти з підвищеним, високим та дуже високим вмістом гумусу).

Узагальнюючи, структуру земельної площі Донецької області можна викласти у вигляді діаграми (Рис.2.1).

Область характеризується помірно-континентальним кліматом з недостатнім зволоженням. Влітку погода здебільшого є спекотною та бездощовою. Характерними є різкі коливання температури, особливо взимку і восени. Різниця між середніми температурами взимку і літку складає 28-30о С, а між абсолютним мінімумом і максимумом – 80-82о С. В області взимку і навесні панують східні вітри, що містять мало вологи, літку переважають західні і північно-західні вітри, які часто обумовлюють посухи [47, с.8].

Донеччина відноситься до районів помірного зволоження з характерною рисою щодо коливання кількості опадів за роками, сезонами і територіями. Найбільша кількість опадів випадає на підвищенні у західній частині Донецького кряжу, найменша – у приморських районах. Кількість опадів зменшується півночі на південь і з заходу на схід. Для регіону характерний низький рівень водозабезпеченості місцевим природним річковим стоком – 180 м3 на одну особу, що у 15 разів менше, ніж в середньому по Україні.

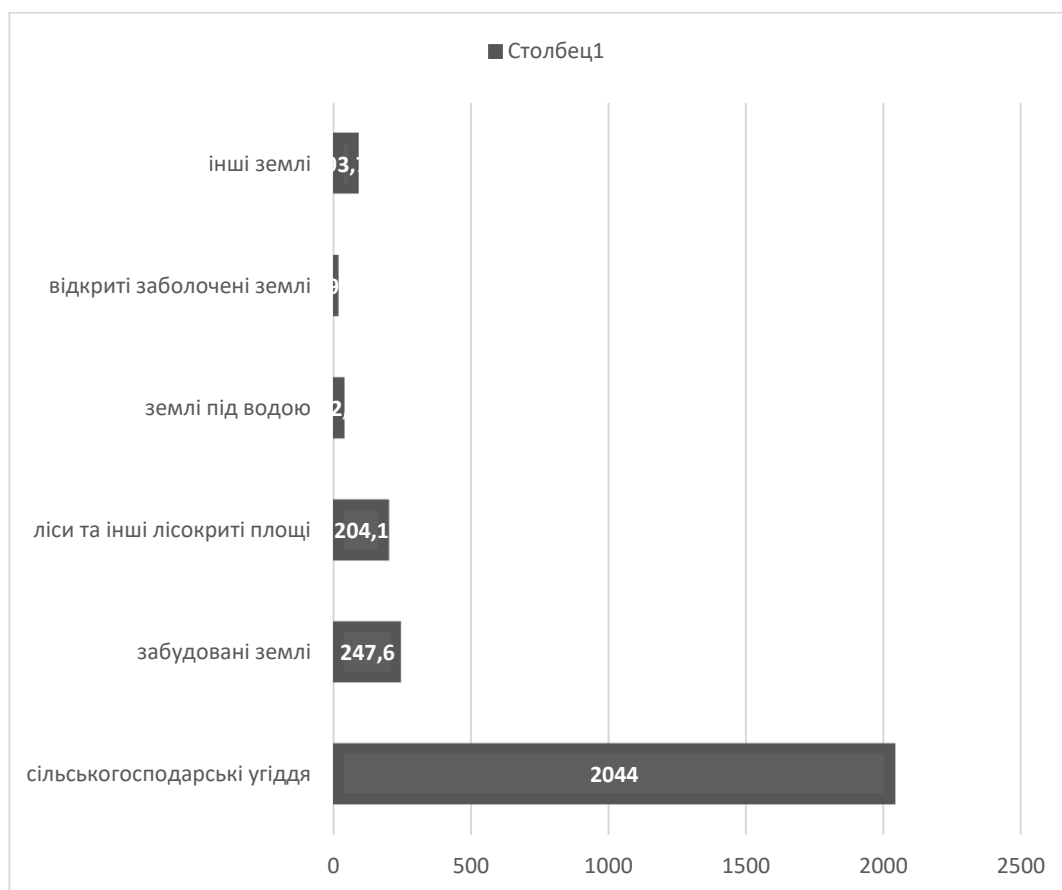

Рис 2.1 Структура земельної площі Донецької області станом на 01.01.2019

Джерело: [14]

Основну частину запасів поверхневих вод Донецької області складають 246 річок загальною довжиною 5410 км (1% від загальної кількості річок України), з яких тільки річка Сіверський Донець відносить до категорії великих. З метою регулювання місцевого стоку на них побудовано 129 водосховищ ємністю майже 860 млн м³ і 2146 ставків ємністю 268 млн м³. Водні ресурси області формуються за рахунок транзитної притоки поверхневих вод в основному по річці Сіверський Донець з Харківської області, місцевого річкового стоку, стічних шахтних і кар'єрних вод, а також експлуатаційних запасів підземних вод [28].

Річки Донецької області можна поділити на великі, середні та малі (Табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**Кількість річок довжиною понад 10 км та їх протяжність в межах
Донецької області**

Загалом	264 річок	5410 км
Великі річки	р. Сіверський Донець р. Казенний Торець р. Лугань р. Кальміус	96 км 134 км 44 км 209 км
Середні річки	р. Міус р. Кринка р. Самара р. Вовча р. Мокрі Яли	65 км 170 км 51 км 147 км 132 км
Малі річки	237 річок довжиною понад 10 км.	4 362 км

Джерело: [30]

У гідрографічному відношенні територія області поділяється на три частини: Північну (суббасейн Сіверського Дінця, район річкового басейну річки Дон – 30,2%), Південну (басейн річок Приазов'я – 41,3%) та Західну (суббасейн нижнього Дніпра – 28,5%). Поверхневі води річки Сіверський Донець відносяться переважно до класу слабо забруднених (найбільш забрудненими притоками є річки Казенний Торець і Бахмутка). Річки басейну річок Кальміус та Самара відносять до категорії помірно та слабо забруднених. Води майже всіх річок через скиди в них високомінералізованих шахтних вод містять високу концентрацію солей [22, с.55].

Окрім регуляції річкового стоку водосховищами та ставками, природний дефіцит води покривається за рахунок каналу Сіверський Донець, який на 80% забезпечує область питною водою. Унікальним водним об'єктом є Азовське море, яке являє собою обширне та мілководне водоймище, із специфічним

гідрологічним режимом та багатим мінеральним живлення. Мінерально-сировинна база Донецької області є однією з найбільш багатогалузевих та розвинених за видами та обсягами використання мінерально-сировинних ресурсів в Україні.

На території області відмічається понад 25 тисяч видів тварин різноманітних систематичних груп (включаючи 24 тисячі безхребетних видів) та 1930 видів судинних рослин. При цьому, до Червоної книги України занесено 185 видів представників фауни та 138 видів природної флори. Загальний лісовий фонд області станом на 01.01.2019 складає 204,1 тис. га, з яких більш ніж 70% мають штучне походження і посаджені, перш за все, на землях, що піддаються впливу водної та вітрової ерозії, а також в заплавах річок і навколо штучних водойм (Рис.2.2).

Структуру лісів на 51% утворюють дубові та на 25% соснові насадження. Лісистість області складає 7,7%, що майже вдвічі нижче, ніж в середньому по Україні, та нижче оптимального рівня (12%). Донецька область займає одне з провідних місць України за кількістю та різноманітністю об'єктів природно-заповідного фонду, а серед східних регіонів країни – є першою за цими показниками.

Станом на 01.01.2019 на території області створено та оголошено 148 заповідних об'єктів фактичною площею 97,3 тис. га, з них 21 об'єкт загальнодержавного значення (загальною площею 69,4 тис. га) та 127 об'єктів місцевого значення (44,4 тис. га).

Площа природно-заповідного фонду становить 3,67% території області (по Україні – 6,1%). До складу мережі природно-заповідного фонду області входять майже всі категорії заповідності, включаючи Український степовий природний заповідник; 2 національні природні парки «Святі Гори» та «Меотида»; ботанічний сад НАН України загально державного значення; 6 регіональних ландшафтних парків «КлебанБик», «Донецький кряж», «Меотида», «Краматорський», «Зуївський» та «Слов'янський курорт»; 82

заказники, 41 пам'ятка природи, 12 заповідних урочищ та 3 парка-пам'ятки садово-паркового мистецтва [5, с.27].

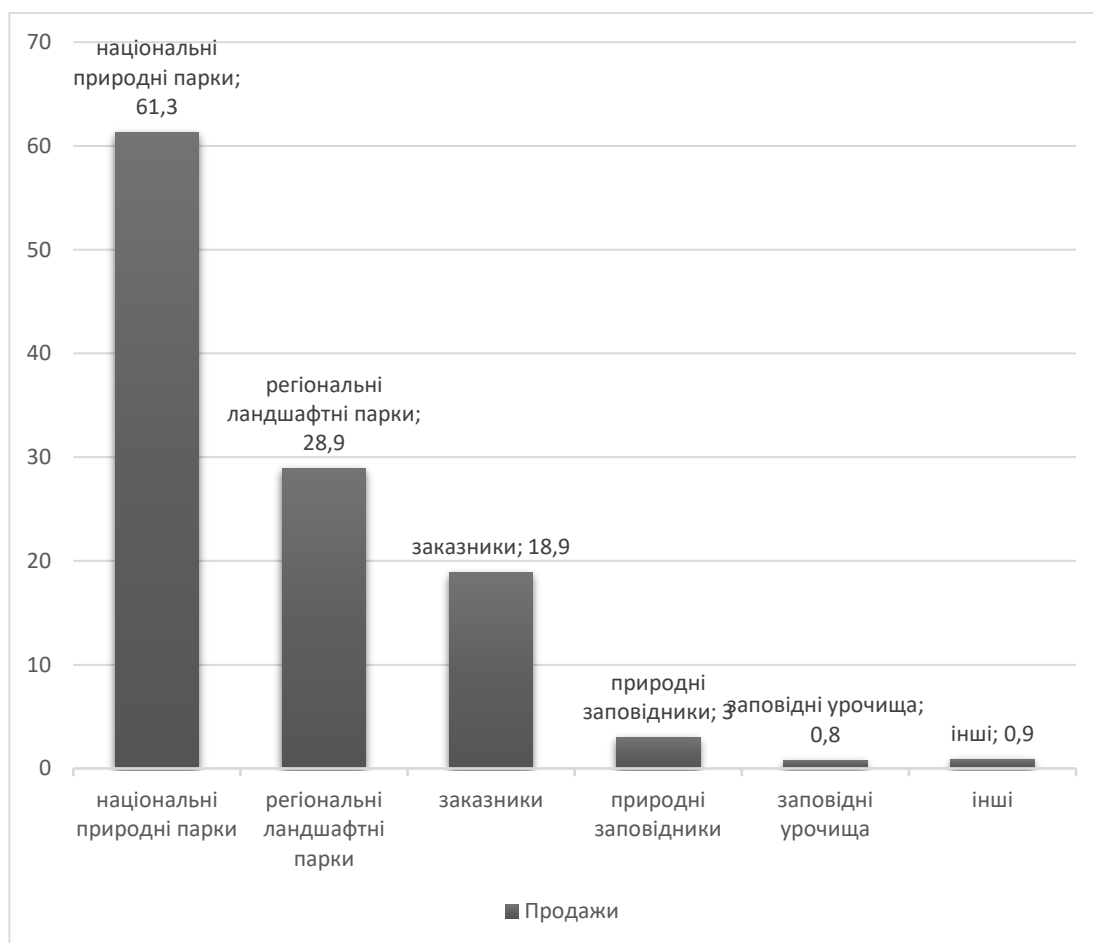

Рис. 2.2 Розподіл площі природно-заповідного фонду Донецької області за типами об'єктів станом 31.12.2018

Джерело: [22]

Із заповідних об'єктів найвищого ступеню заповідання на території Донеччини знаходиться 4 відділення Українського степового природного заповідника – «Хомутовський степ», «Кам'яні могили», «Крейдяна Флора» та «Кальміуське».

На теперішній час частина об'єктів природно-заповідного фонду області знаходиться на тимчасово окупованих територіях. Серед таких об'єктів: Донецький ботанічний сад (м. Донецьк), регіональні ландшафтні парки «Донецький кряж» (Амвросіївський та Шахтарський райони) та «Зуївський»

(м. Харцизьк), окремі ділянки Українського степового природного заповідника (відділення «Хомутовський степ» (Новоазовський район), «Кальміуське» (Бойківський район), а також частина Національного природного парку «Меотида» та регіонального ландшафтного парку «Меотида» (Новоазовський район) [36, с. 41].

Таким чином, за своїми географічно-територіальними характеристиками Донецька область має низку переваг. Серед них – висока концентрація покладів корисних копалин, вихід до морів Середземноморського басейну, різноманітні природно-кліматичні ресурси. Одночасно істотним викликом для регіону залишається збройний конфлікт, наслідком якого стала тимчасова окупація частини його території.

2.2. ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ РЕСУРСІВ

Площа природно-заповідного фонду області на початок 2018 р. становила 80,8 тис. га, а кількість об'єктів - 110 одиниць. До складу природно-заповідного фонду області входять відділення Українського степового природного заповідника, Національний природний парк «Святі Гори»; 6 регіональних ландшафтних парків, 51 заказник. Станом на 01.01.2018 р. загальна площа лісів у Донецькій області склала 204,0 тис.га. Значний рекреаційний потенціал мають міста та райони Донецької області: м.Бахмут, м. Святогірськ, м. Слов'янськ, м. Соледар, Новоазовський, Волноваський, Мар'їнський, Покровський, Слов'янський райони тощо. Це створює певні передумови для розвитку санаторно-курортної діяльності та спеціальних видів туризму [16].

Починаючи з 2018 та по сьогоднішня в Донецькій області з'явилося 50 нових територій і об'єктів природно-заповідного фонду. Переважно це заказники і пам'ятки природи. Їх мета – збереження і відтворення цілого природного комплексу чи його окремого компонента. На такій території забороняється все, що може зруйнувати її, погіршити стан того, що

охороняється. Наприклад, якщо заказник ботанічний, на ньому буде обмежений вільний випас худоби та покіс, створені сприятливі умови для відтворення певних рослин. В зоологічному заказнику буде сезон тиші на час пероду, коли звірі ростять потомство. В геологічному – забороняється будь-яке будівництво та копання.

Заповідник – територія або акваторія, в межах якої природний комплекс повністю та надовго вилучено з господарського використання та знаходиться під охороною держави. У заповідниках забороняється будь-яка діяльність, що порушує природні комплекси або загрожує їх збереженню. Спеціальне відведене місце для тварин (полювання там заборонено) або просто шматок лісу, де не можна псувати навколишнє середовище.

Український степовий, який розташований на території трьох областей, являє собою гарний приклад заповідника, де суворо зберігають тварин та рослини, які існують на її території. Він був створений у 1961 р. при об'єднанні самостійних заповідників: Хомутівський степ, Кам'яні могили та Михайлівська цілина, які увійшли до його складу як філії.

Основні завдання заповідника – охорона та вивчення екосистеми степу у різних фізико-географічних районах України. Усього охороняється 926 видів вищих рослин, 40 видів з яких занесені до Червоної книги, 26 видів ссівців, 115 видів птахів та 10 видів риб.

На території Донецької області розташовано 7 заповідників:

1. Донецький кряж;
2. Кальміуський заповідник;
3. Кам'яні могили;
4. Крейдяна флора;
5. Хомутівський степ;
6. Святогірський державний історико-архітектурний заповідник;
7. Український природний степовий заповідник.

Донецький кряж – регіональний ландшафтний парк. Знаходиться в Амросіївському районі Донецької області, біля села Артемівка. Статус

ландшафтного парку надано рішення Донецької обласної ради. Загальна площа – 1925,2 га. Являє собою типові природні ландшафти Донецького кряжу – донецький лісостеп. Донецький лісостеп – степ, який чергується масивами штучних насаджень та байракових лісів. Така форма ландшафту обумовлена більш прохолодним та вологим, ніж у степу кліматом. На території ландшафтного парку зростає понад 500 видів рослин. Фауна ландшафтного парку різноманітна: зустрічаються лосі, кабани, косулі, заєць, русак, лисиця, вовк, а також різні види птахів.

Кальміуський заповідник — природоохоронний об'єкт в Бойківському районі Донецької області. Заснований в 2008 році. Відділення Українського степового природного заповідника. Назва заповідника походить від назви основного водотоку району його розташування — річки Кальміус. Загальна площа заповідника займає 579,6 га. Ця територія являє собою кам'янистий степ із відслоненнями гранітів, що присутні не тільки у вигляді скель на схилах долини річки Кальміус, але також як плоскі гранітні відслонення на вододільних височинах. Вік гранітів становить 560 млн років. Ширина русла річки на території заповідника становить 20-30 метрів. Долина річки через вихід гранітів нагадує каньйон. Правий берег Кальміусу крутіший і обривистий. Тут зустрічаються високі гранітні стовпи та стіни, прорізані ущелинами.

На території заповідника знаходяться безліч груп тварин та птахів. Із птахів тут виявлені здебільшого великі птахи з групи «мисливських», такі як: чапля, журавель степовий, дикі качки, фазан, куріпка, перепілка. Щодо ссавців, то на території Кальміуського заповіднику помічені переважно хижаки: лис рудий, єнот уссурійський, куна кам'яна, ласка, тхір степовий; відомий також заєць сірий.

Заповідник пропонує рекреаційні послуги, які за багато років налагодили роботу з турфірмами. Є досвідчені гіді, які за невеликі гроші проведуть туристів через балку Хан-Тарама. Вони розкажуть про природу гранітних скель, те, чому вони стали такої форми, покажуть унікальні ділянки

різнотрав'я, організують привал. Це чи не єдиний заповідник, який практикує екскурсійну діяльність у заповідній зоні.

Заповідник „Кам'яні Могили” заснований 5 квітня 1927 року як особлива природоохоронна територія. Він розташований неподалік від села Назарівка Володарського району Донецької області. Його площа складає приблизно 400 га. Входить до складу Українського степового природного заповідника, підпорядкованого Президії Національної Академії наук України. Район урочища „Кам'яні Могили” у геологічному, біологічному, художньо-емоційному та історичному аспектах є водночас унікальним і репрезентативним. З-поміж майже півтисячі видів рослин заповідника деревій голий і волошка несправжньооблідолускова є вузько ареальними реліктовими ендеміками, які крім території заповідника більше ніде не зустрічаються. А папороть-вудсія альпійська, крім заповідника, не зустрічається ближче ніж за 1000 км від нього.

Різноманітний і цікавий тваринний світ заповідника. Тут живуть лисиці, зайці, їжаки, сліпаки та ін., багато ящірок і гризунів, зустрічаються степова гадюка, водяний і звичайний вужі. У заповіднику живуть близько 3000 видів комах. Багата орнітофауна заповідника. Найбільш поширені: жайворонки, лугові чекани, кам'янки, сірі куріпки та фазани. Вона вражаюче контрастує з навколишніми степами своєю величною монументальністю. Тут можна побачити цілу купу природних скульптур і витворів з каменю, які сприймаються як фантазії художників. Є невеликі гроти. Мальовничі долини і ціла низка казкових краєвидів.

Відділення «Крейдова флора» створене 14 липня 1988 р. розпорядженням Ради Міністрів УРСР. Це єдина значна за розміром заповідна ділянка крейдяної (кретофільної) флори на території України. Заповідне відділення розташоване на північному сході Донецької області, на схилах високого правого берега р. Сіверський Донець, поблизу с. Крива Лука, між с. Закітне (Лиманський р-н) і с. Пискунівка (Слов'янський р-н). Територія

сильно розчленована яружно-балковою сіткою. Перепади висот досягають 50 м.

Значне місце в цьому відділенні посідають ліси (344 га), одна половина яких - червонокнижна сосна крейдяна, а інша – байрачні діброви. Український степовий природний заповідник – єдиний в Україні, де ці типи лісів охороняються.

Хомутовський степ – центральне відділення Українського державного степового природного заповідника. Ботанічний заповідник. Хомутовський степ - це все, що залишилося від колись величезного Дикого поля, що займало південну частину України. На його просторах з'являлися, розвивалися і зникали різноманітні народи - скіфи, печеніги, половці, сармати і багато інших, які хвилями прокочувалися безкраїм степом, залишаючи на курганах часових часу - кам'яних баб. Але ці ідоли минулого не змогли вберегти родючий степ від людини, распахавшего землі. Сьогодні площа заповідника становить 1030,4 га, причому 90 з них є абсолютно заповідною ділянкою, який ніколи не був распахан і на якому 70 років не випасалась худоба і не проводилася косовиця. Територія заповідника являє собою ділянку хвилястої Приазовської рівнини, що поступово знижується до долу річки Грузький Єланчик. Місцевість перерізають розгалужені балки Брандтова, Климушевская, Червона [14, с.74].

Український державний степовий заповідник – природоохоронна територія в Україні. Заснована 1961 року шляхом об'єднання кількох заповідників Приазовської височини: Хомутовського степу (заснований 1926), Кам'яних Могил (1927), Михайлівської цілини (1928) на Сумщині і Стрілецького Степу, який 1968 року був переданий Луганському природному заповіднику. Загальна площа заповідника становить 2 768,4 га (без урахування запланованих територій відділення «Кальміуське»). Завдання Українського степового природного заповідника — збереження первісної степової рослинності та ділянок природних екосистем. Заповідник перебуває у віданні Національної академії наук України, а науково-методичне і господарське

управління здійснюється Інститутом ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України. Природна рослинність у заповіднику представлена лісами, чагарниками, степами, луками, болотами. У заповіднику охороняються 3 лісові, 15 степових та 1 водна формації, занесені до Зеленої книги України.

Святогірський державний історико-архітектурний заповідник був заснований на території колишнього Свято-Успенського монастиря. Скарб комплексу – Свято-Успенська Святогірська лавра, заснована в XIII столітті. На горі біля Лаври стоїть монументальна скульптура Артема – єдиний пам'ятник радянського минулого, що не підпав під декомунізацію через те, що охороняється ЮНЕСКО.

Рослинність парку «Святі гори» має велику наукову цінність, певна її частина занесена до Червоної книги України, причому 20 із них росте саме на цій території, серед них – мілова сосна.

На території Святих гір живуть 256 видів тварин, у тому числі рідкісних. У 2008 році крейдяні гори Святогір'я були занесені в ТОП-100 Всеукраїнського конкурсу «Сім природних чудес світу».

2.3 КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

По всій Україні – безліч архітектурних пам'яток, якими у свій час пишалися і які були епіцентром історичних подій. На території Донецької області також є цікаві та навіть унікальні культурно-історичні пам'ятки.

Завод ігристих вин "Артвайнері" – Найбільше в Східній Європі підприємство з виготовлення ігристих вин класичним пляшковим засобом знаходиться в Бахмуті. Історія заводу бере початок із XVIII століття, коли в Бахмуті розпочалася розробка гіпсових покладів, а в 1950 році на базі штолень створили виносховище та розпочали будівництво заводу. У 2005 році виробництво досягло 300 млн. пляшок за рік. У підземних штольнях на глибині більше 72 метрів витримуються три роки одночасно 30 млн. пляшок.

Під час відвідування алебастрових штолень можна скуштувати декілька сотрів шампанського [31, с.68].

Білосарайський маяк – найдавніша будівля на Білосарайській косі – маяк Ейфеля, збудований у 1836 році. Маяк зберігся до наших днів саме в тому вигляді, як задумав автор знаменитої Ейфелевої вежі. Білосарайський маяк – це біла 22-метрова восьмигранна вежа, світло від якої видно на відстані 20 км. Спочатку маяк будували як оборонну споруду. Від нього залишилася одна стіна, проте зберігся 400-річний якір турецької галери, знайдений археологами. Коли маяк будували, то розташували його на кінці коси. За 200 років море нанесло ще сім кілометрів пляжу.

Музей народного побуту – у селі Прелесне Слов'янського району розташований музей народної архітектури, побуту та дитячої творчості. Комплекс знаходиться під відкритим небом та включає в себе сільське подвір'я ХІХ століття: вітряк, хату, комору, ковальня, колодязь, вулики. Тут відкрита експозиція зі зразками народної творчості Слобожанщини, а також єдиний в Україні музей дитячої творчості.

Сворення музею розпочалося в 1983 році завдяки ентузіастам, що збирали предмети побуту під час етнографічних експедицій зі всієї округи. Вітряку, привезеному з Харківської області, майже 200 років.

Найцікавішим «експонатом» є дерев'яна хата з очеретяною покрівлею – типове житло Слобожанщини ХІХ століття. У ній піч, старовинний посуд, у коморі – інструменти, у ковальні – прилади коваля та металеві вироби.

Музей соляної промисловості – соляні шахти Соледара, що поблизу Бахмута – одні з найчистіших родовищ солі у світі та найбільші в Європі. На глибині 300 метрів розташовані пласти віком 280 мільйонів років. Спускаючись у глибину цих шахт, потрапляєш до величезних соляних залів і галерей. За роки роботи кілька поколінь соляних шахтарів прикрасили стіни цікавими барельєфами. Деякі з прикрас створили професійні скульптори вже після закриття виробки. Серед цікавинок – соляна пальма Мерцалова, чи не єдина у світі соляна церква, музей історії соляних шахт. У 2003 році в камері

41-біс було встановлено світовий рекорд повітряного плавання, що занесений до Книги рекордів Гіннеса.

Тут діє спелеосанаторій, у якому лікують захворювання дихальної системи та щитовидної залози, що особливо допомагає дітям. Також у соляних печерах унікальна акустика.

Великоанадольський музей лісу – Єдиний державний музей «лісового профілю» розташований у Волноваському районі на теренах Великоанадольського лісу. Музей відкрили в будинку, який був збудований у 1852 році. Це була садиба засновника Великоанадольського лісничого Граффа. Експонати розповідають про історію заказника, тут представлені зразки місцевої флори та фауни. Відвідувачам показують кімнату лісника, дендропарки лісного технікуму, будівлю покинутої школи та ділянки лісу, де ростуть дуби, висаджені його засновником [16].

Історичний музей Святогірського державного історико-архітектурного заповідника – це цілий комплекс, де бережуть пам'ять про унікальне культурне явище, що сформувалось на цих землях понад півтисячоліття тому. До його складу належать пам'ятки історії та культури Свято-Успенської лаври, а також експонати, пов'язані з періодом Другої світової війни та декотрі інші. Заповідник у Святогірську створений 1980 року.

Серед найцінніших пам'яток, які охороняються державою, зокрема, можна виділити:

- Успенський собор;
- Покровську церкву;
- Андріївську каплицю на крейдяній скелі;
- Печерник, Кирило-Мефодіївські сходи.

Більшість унікальних пам'ятників архітектури відреставрована і є частиною національного культурного надбання України.

Тут можна замовити оглядові екскурсії:

1. Територією Лаври і пам'ятками архітектури Святогірського монастиря.

2. Залами музею, присвяченого історії Святих Гір з найдавніших часів до 20 століття (залів три: археологічний, історія палацу Потьомкіних, історія середньовіччя).

Також на території заповідника виставки, які доповнюють картину історичного минулого Святих Гір.

Висновки за Розділом 2

За своїми географічно-територіальними характеристиками Донецька область має низку переваг. Серед них – висока концентрація покладів корисних копалин, вихід до морів Середземноморського басейну, різноманітні природно-кліматичні ресурси. Одночасно істотним викликом для регіону залишається збройний конфлікт, наслідком якого стала тимчасова окупація частини його території.

За останні роки в Донецькій області з'явилося 50 нових територій і об'єктів природно-заповідного фонду. Переважно це заказники і пам'ятки природи. Їх мета – збереження і відтворення цілого природного комплексу чи його окремого компонента.

Навіть якщо специфіка Донецької області суто промислова, на її території є приклади унікальних культурно-історичних пам'яток, аналоги яких не знайти в усьому світі.

РОЗДІЛ 3. СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

3.1 ПОТОЧНИЙ СТАН ТУРИСТИЧНОГО РОЗВИТКУ У ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

Згідно даних Головного управління статистики у Донецькій області динаміка руху туристичних потоків за останніх 20 років мала доволі негативну тенденцію – зростання до 2013 р. та спад з 2014 р. Хоча в 2018-2019 рр. ці показники покращувались, але карантинні міри у 2020 році зменшили туристичний потік майже до рівня 2014-го року (Рис. 3.1).

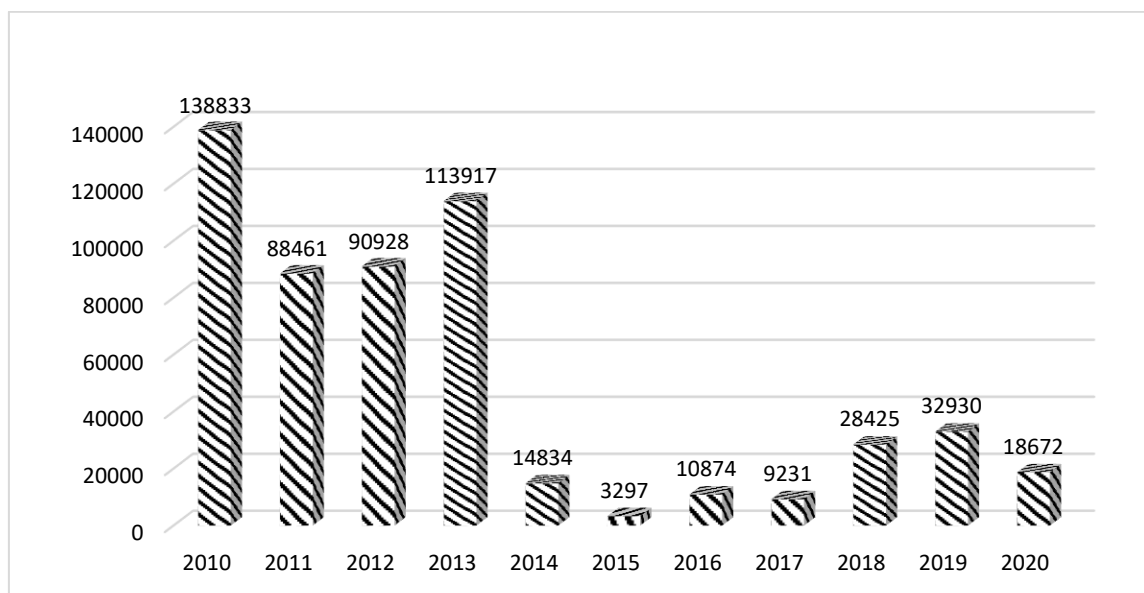

Рис. 3.1 Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами

Джерело: [35]

Найбільш популярною метою туристично-екскурсійних подорожей залишається дозвілля і відпочинок. У 2018-2019 рр. найбільш часто вказуванню метою поїздки було дозвілля, відпочинок і лікування. У 2019 році з метою дозвілля та відпочинку подорожувало трохи більше як дві третини (68,6 %) від загальної кількості туристів. Починаючи з 2014-го року можна простежити ріст внутрішнього туристичного потоку.

Складно уявити туристичний розвиток, коли загострення конфлікту може початися будь-коли. Туристичне відновлення територій, що постраждали від збройних конфліктів, є довгим та кропітким процесом. Міжнародний досвід засвідчує, що стратегія сталого відновлення потребує значних фінансових та людських ресурсів. Втім, успішну реалізацію запланованого важко уявити без тісної співпраці великої кількості стейкхолдерів. Міжнародні фахівці наголошують на тому, що фокус таких політик має бути як на відновленні фізичного капіталу, який було знищено або пошкоджено під час конфлікту, так і людського, культурного та соціального капіталу та інтеграції територій до загальнонаціонального інформаційного простору. Серед практик, що можуть знайти своє застосування в Україні, можна виокремити страхування від ризику бойових дій в Ізраїлі, відновлення інфраструктури та розмінування територій у Косові, мікрофінансування у Боснії і Герцеговині [21, с.56].

Через постійну загрозу була створена система компенсацій — спеціальний державний фонд, який фінансується коштом платежів з податку на майно. Таким чином держава відшкодовує збитки, завдані бойовими діями майну громадян та бізнесів.

Непряма шкода стосується втрати доходів або неотримання прибутку внаслідок воєнних дій для туризму. Право на компенсацію за непрямі збитки мають підприємства, що межують регіоном у зоні ураження, суб'єкти, працівники яких проживають в ураженому регіоні, а також суб'єкти господарювання та підприємства, які розташовані за межами регіону, але не мають можливості використовувати активи, розміщені у зоні бойових дій.

Попри довгострокові негативні наслідки для довкілля та населення, під час планування та ведення бойових дій екологічні аспекти зазвичай не враховуються. Бойові дії небезпечно впливають на повітря, землі і ландшафти, рослинність, поверхневі і підземні води, через бойові дії значно збільшуються ризики виникнення аварійних ситуацій. Одним із найнебезпечніших екологічних наслідків ведення бойових дій у Донецькій області є забруднення

довкілля під час аварій на великих промислових підприємствах. Внаслідок завдання прямої шкоди виробничій інфраструктурі та обладнанню, аварійних зупинок підприємств через пошкодження, відсутності сировини, енергоносіїв або електроенергії значно зростають ризики негативного впливу на довкілля регіону. В одних випадках це призводило до аварійних залпових викидів та скидання шкідливих речовин у поверхневі водні об'єкти, в інших — до більш тривалого впливу на довкілля через зниження ефективності очищення, використання для виробництва низькоякісної або нестандартної сировини тощо. Згідно з даними Інформаційної системи довкілля Донецької області (DEIS) Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, від 2014 по 2020 рік на підприємствах регіону зафіксовано майже 600 випадків порушення штатної діяльності та аварійних ситуацій, частина з яких пов'язана з потенційною небезпекою для населення та довкілля.

Регіону загрожує проблема депопуляції. У 2019 році міграційне скорочення у Донецькій області становило 7680 осіб, що є найбільшими за обсягами в Україні. Окремою є проблема від'їзду молодих людей. Талановита молодь їде з регіону в пошуках можливостей в інших областях України з метою навчання та працевлаштування. Це можна побачити зі скорочення кількості вступників до закладів освіти в регіоні. Щорічно збільшується приплив абітурієнтів з ОРДЛО в українські виші, проте, за даними 2019 року, лише третина з них обирали університети Донецької області. З інтерв'ю з крупними роботодавцями регіону стає зрозумілим, що брак молодих фахівців є проблемою для бізнесів. Поглиблює ситуацію тривала демографічна криза, що є загальноукраїнською проблемою. Результатом є високе демографічне навантаження в регіоні. Триває переміщення населення з тимчасово окупованих територій, проте не всі осідають у Донецькій області. На початку 2018 року на території Донецької області було зареєстровано 540,8 тис. ВПО. Наприкінці 2020 року цифри скоротилися до 511,8 тис. Переміщені особи стали частіше обирати Харківську та Запорізьку області, а також Київ [19, с. 85].

Збройна агресія РФ на пряму зумовлює проблем:

- Регіональна економіка та ринок праці, у тому числі міграційні потоки, були переважно орієнтовані на Російську Федерацію.
- Збройна агресія РФ призвела до різкого погіршення демографічної ситуації.

Негативні тенденції спостерігаються за трьома основними чинниками: міграція, народжуваність, смертність. Додатковим викликом стали активна трудова та освітня міграція з регіону. Постало питання про економічну інтеграцію внутрішньо переміщених осіб.

Сьогодні фізична безпека населення є основною передумовою для туристичного відновлення регіону. Без досягнення цієї цілі неможливо уявити імплементацію будь-яких ініціатив з розвитку людського капіталу. Через це та загальну депресивну соціально-економічну ситуацію регіон втрачає людей та не є привабливим для туристичного розвитку.

3.2 УМОВИ ТУРИСТИЧНОГО РОЗВИТКУ У ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

У даному розділі наведені стратегічно важливі логічні взаємозв'язки між внутрішніми (сильні та слабкі сторони) та зовнішніми (можливості та загрози) факторами, які можна виявити на основі SWOT-аналізу (Табл 3.1).

Таблиця 3.1

SWOT-аналіз Донецької області

Сильні сторони	Слабкі сторони
– Висока концентрація покладів природних корисних копалин;	– Тимчасова окупація частини території регіону;
– Потужний промисловий та енергетичний комплекси з ланцюжками «сировина-виробництво-збут», а також	– Негативні демографічні тенденції з поглибленням гендерного дисбалансу;

лідерськими позиціями за окремими напрямами виробництва; – Суттєва ресурсна база для розвитку агропромислового виробництва; – Наявність промислових майданчиків, логістично привабливих для створення індустріальних та технологічних парків; – Культурна спадщина та унікальний природний і рекреаційний потенціал, як база для розвитку туризму; – Високий освітній рівень та інтелектуальний потенціал населення;	– Високий рівень безробіття через диспропорції між попитом та пропозицією робочої сили; – Брак кваліфікованих кадрів у найбільш затребуваних галузях та сферах; – Ускладненість транспортно-логістичних зв'язків; – Структурні деформації існуючої економічної системи; – Невідповідність наявної наукової, інноваційної та підприємницької інфраструктури сучасним потребам розвитку;
Можливості	Загрози
– Завершення військового конфлікту; – Реалізація проєктів міжнародних організацій, залучення міжнародної технічної допомоги; – Успішне впровадження реформи децентралізації та інших загальнодержавних галузевих реформ; – Диверсифікація ринків збуту через реалізацію положень Угоди про асоціацію з Європейським Союзом;	– Ескалація бойових дій / «заморожування» військового конфлікту / збереження ситуації, яка склалася; – Неконтрольований вплив негативних тенденцій, що відбуваються на тимчасово окупованих територіях; – Подальше падіння інвестиційної привабливості регіону; – Втрата конкурентоспроможності провідних секторів економіки;

Джерело: складено автором

Зазначені зв'язки дозволяють визначити стратегії подальших дій, в основу яких можуть бути покладені наступні чинники:

- порівняльні переваги, тобто найбільш важливі сильні сторони регіону, які спираються на зовнішні можливості та можуть надати істотний поштовх для туристичного розвитку регіону;

- виклики, тобто використання зовнішніх сприятливих тенденцій для зменшення вразливості регіону та мінімізації негативних наслідків існування його слабких сторін;

- ризики, тобто врахування найбільш імовірних зовнішніх загроз, які впливають на найбільш слабкі сторони регіону.

Стратегія туристичного розвитку Донецької області базується на припущеннях щодо трьох можливих сценаріїв розвитку регіону. Запропоновані сценарії враховують наступні складові внутрішнього та зовнішнього середовища:

- суспільна ситуація навколо збройного конфлікту на території області;

- впровадження загальнодержавних та галузевих реформ;

- ефективність прийняття та реалізації управлінських рішень на регіональному та локальному рівнях; демографічні та соціально-економічні процеси, як індикатор стану регіонального розвитку.

Перший сценарій (песимістичний) передбачає загострення бойових дій на території області, що може призвести до зростання кількості людських жертв та випадків руйнування об'єктів інфраструктури, а також збільшення навантаження на довкілля та здоров'я людей. У такому випадку постає ризик виникнення додаткових проблем та викликів, у тому числі щодо неможливості ефективного впровадження загальнодержавних галузевих реформ, а також управлінських рішень.

Другий сценарій (реалістичний) – подальший поступовий розвиток ситуації, яка склалася на теперішній час. Цей сценарій передбачає продовження переговорного процесу щодо врегулювання ситуації та реінтеграції території, тимчасово непідконтрольної українській владі, до українського національного простору. За цим сценарієм також передбачається подальше впровадження реформи децентралізації та інших загальнодержавних галузевих реформ.

Використання позитивних досягнень від цих реформ сприятиме розвитку туристичного напрямку, розбудові мирного життя на підконтрольній території регіону, у тому числі шляхом призупинення відтоку населення та економічного падіння, досягнення помірного зростання регіональної економіки, забезпечення розбудови найважливіших об'єктів критичної інфраструктури на якісно новому рівні, підвищення якості надання ключових послуг населенню, вирішення екологічних питань та питань безпеки життєдіяльності населення, у тому числі у населених пунктах, наближених до лінії розмежування [40].

Одночасно окупація частини території регіону, а також неконтрольований вплив процесів, що відбуваються на цій території, може призводити до часткового послаблення позитивних досягнень у розвитку Донецької області в економічному, соціальному та екологічному вимірах.

Третій сценарій (оптимістичний) передбачає повне відновлення туристичних ресурсів з тимчасово непідконтрольними територіями, а також поступову їх реінтеграцією в українській державний простір. Прогнозується, що розгортання цих процесів відбуватиметься на фоні максимально ефективного впровадження усіх загальнодержавних галузевих реформ, а також управлінських рішень, що приймаються на регіональному та локальних рівнях.

Реалізація цього сценарію, з одного боку, передбачатиме повне припинення бойових дій, стабілізацію суспільно-політичної ситуації, відновлення важливих господарських та соціально-економічних зв'язків, повернення під контроль української влади усієї території Донецької області, її людського та економічного потенціалу.

З іншого боку, повернення територій регіону, які тривалий час були непідконтрольні українській владі, обумовить виникнення викликів, пов'язаних з необхідністю повної оцінки економічної, соціальної та екологічної ситуації на цій території, а також вирішення питань щодо її

реінтеграції до українського правового, соціально-економічного, політичного та культурного простору з метою відновлення мирного життя населення.

3.3 ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ НА ТЕРИТОРІЇ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Донецька область володіє різноманітними природними, історичними, культурними, лікувально-оздоровчими та іншими ресурсами, на основі яких можливо розвивати різні види туризму. Світове та всеукраїнське значення мають багаті природні ресурси. Національну цінність представляють такі заповідні зони як Національний природний парк «Святі гори», який входить до Європейської асоціації природних парків, орнітологічний заповідник «Приозерний», природний заповідник «Крейдяна флора». На території області мешкає більш двох тисяч видів тварин, з них 96 занесено до Червоної книги, зберігаються багато ендеміків, знаходяться гніздові колонії птахів. Тому ці заповідні зони є привабливими для орнітологів, біологів, екологів та ботаніків з усього світу [22, с.70].

Регіон має дуже цікаві культурно-пізнавальні ресурси: багато закладів культури, серед яких Святогірський державний історико-архітектурний заповідник, Музей української народної архітектури та побуту в селі Прелесне (єдиний в східному регіоні України), меморіальний музей композитора С.С.Прокоф'єва в селі Красному Покровському району, краєзнавчі музеї у Краматорську, Бахмуті, Слов'янську тощо. Налічується велика кількість пам'ятників історії, культури, монументального мистецтва, архітектури. Протягом багатьох років проводяться археологічні експедиції, завдяки яким поповнюються експозиції різних музеїв. Перлиною світового значення є Святогірська Свято-Успенська Лавра.

В сучасних умовах суттєво зросли вимоги до кадрового забезпечення туристичної сфери: менеджерів, маркетологів, гідів-перекладачів, екскурсоводів та інших фахівців у сфері послуг. Тому важливим напрямом забезпечення наукового супроводження та досліджень у сфері туризму та

курортів є удосконалення системи професійної підготовки фахівців на підставі формування відповідних базових компетентностей та освітніх програм з професійного навчання, що сприятиме підвищенню якості обслуговування споживачів туристичних послуг. Для вирішення стратегічних завдань розвитку сфери туризму доцільно розглянути питання про введення нових спеціальностей, що за назвою і змістом кваліфікації відповідали б сучасним міжнародним стандартам.

Забезпечення конкурентоспроможності туристичного бізнесу вимагає від фахівців ґрунтовних знань та практичних навичок роботи на туристичних підприємствах у готельному та ресторанному господарствах, мережі транспортних закладів, організаціях сфер розваг, страхування, торгівлі, побутового обслуговування. Це обумовлює необхідність підготовки фахівців нової генерації, здатних працювати для задоволення потреб споживачів. Особливе значення мають знання декількох іноземних мов, ділової етики, психології, готовність до поглиблення своїх фахових знань. Значні зусилля в підготовці кадрів для перспективних напрямів туристичної діяльності на півночі Донецької області здійснюють фахівці Донбаської державної машинобудівної академії, приймаючи активну участь у налагодженні міжрегіонального та міжнародного співробітництва щодо розвитку туризму, формуванні концептуальних основ розробки довгострокових програм підвищення ефективності та конкурентоспроможності туристичного бізнесу.

В умовах децентралізації державного управління значно підвищено відповідальність місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування за рівень розвитку туризму в регіонах. На підставі зростання значення розвитку туризму в усіх регіонах, має стати обов'язковою організація фахового навчання державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, на яких покладено повноваження у вирішенні питань державного управління туризмом та курортами [16].

Обов'язкову систему підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування доцільно будувати з використанням

різних форм навчання. Для цього потрібно запроваджувати заходи щодо підвищення зацікавленості працівників в професійній підготовці. Особливу увагу в навчальних програмах треба звернути на законодавче врегулювання питань місцевих податків і зборів; безпеки у сфері туризму; захисту інтересів споживачів; страхування туристів при здійсненні подорожей; рекламної діяльності; встановлення категорій об'єктів туристичної інфраструктури. У цих умовах актуалізуються питання побудови партнерських взаємовідносин всіх зацікавлених регіонів та об'єднання їх зусиль щодо спільного використання туристичних ресурсів Донецької області. Це сприятиме підвищенню ефективності їх взаємодії щодо реалізації перспективних проектів розвитку туризму як стратегічного чинника економічного зростання.

Потрібно удосконалення нормативно-законодавчого забезпечення режиму сприяння залученню інвестицій у розвиток туристично-рекреаційного комплексу регіону, а також розробка варіантів об'єднання зусиль різних суб'єктів господарювання задля нарощування туристичного потенціалу.

У межах формування привабливої інвестиційної політики доцільно сформулювати пропозиції щодо удосконалення оподаткування інвестиційних ресурсів у сферах туризму та рекреації. Для представлення потенційним інвесторам треба організувати підготовку каталогу інвестиційних проектів у сфері туризму. Значну увагу потрібно приділяти забезпеченню ефективної взаємодії нормативно-законодавчого, організаційного, економічного та фінансового механізмів розвитку туризму в регіонах (областях, районах, містах).

Для удосконалення бізнес-клімату та встановлення доброчесної конкуренції необхідна розробка та впровадження економіко-правових механізмів ефективного розвитку туристичної індустрії та ведення туристичного бізнесу. При визначенні перспектив розвитку туризму доцільно враховувати пріоритети соціально-економічного розвитку регіону, норми навантажень на природні, рекреаційні та лікувально-оздоровчі ресурси, екологічні обмеження туристичної, рекреаційної, комунальної та соціальної

інфраструктури (транспорт, мережа готельного та ресторанного господарства, лікарняні, діагностичні, оздоровчі, спортивні та культурно-розважальні заклади).

В сучасних умовах туристичний імідж регіону стає однією з визначальних складових національного бренду країни. На думку фахівців, туристична привабливість території залежить не тільки від її туристично-рекреаційних ресурсів, а й від конкретних комунікативних стратегій, що застосовуються з метою інформування туристів про переваги даної місцевості. Тому покращення іміджу країни та її регіонів неможливо без залучення органів влади, місцевого самоврядування, підприємців, навчальних закладів, наукових установ, громадських організацій, творчої молоді, небайдужих громадян [10, с. 82].

Для збільшення в'їзних туристичних потоків потрібно здійснювати комплекс заходів: розробляти методичні та презентаційні матеріали, активніше розповсюджувати фахові знання у сфері брендингу, поширювати інформацію про туристичну привабливість регіонів в інформаційних мережах, а також серед вітчизняних та іноземних підприємців для збільшення обсягів інвестицій.

Висновки за Розділом 3

В сучасних умовах обмеженості ресурсів та децентралізації державних повноважень шляхом їх передачі на місцевий рівень, регіони (міста, райони, області) повинні визначатися зі стратегічними чинниками покращення соціально-економічного розвитку. В зв'язку з цим актуалізується пошук резервів та механізмів більш ефективного використання власних ресурсів задля реалізації своїх конкурентних переваг, підвищення рівня та якості життя населення.

Одним з таких ресурсів має стати розвиток туристичного бізнесу. Його активізація дозволяє підвищувати якість різного роду послуг та рівень

обслуговування туристів, екскурсантів, місцевих мешканців, отримувати додаткові надходження податків в бюджети всіх рівнів за рахунок створення нових робочих місць, розширення переліку туристичних та готельно-ресторанних послуг, удосконалення міської (районної) туристичної, транспортної, логістичної, інституціональної та соціальної інфраструктури.

У зв'язку з цим доцільно розширити повноваження місцевих органів влади та територіальних громад, зокрема в частині їх зобов'язання розглядати і вирішувати питання розвитку туризму та ініціювати розробку і реалізацію проектів розвитку властивих відповідній території видів туризму, туристичних продуктів, об'єктів інфраструктури.

РОЗДІЛ 4. ТЕМНИЙ ТА ВОЛОНТЕРСЬКИЙ ТУРИЗМ – НОВІ НАПРЯМКИ ТУРИСТИЧНОГО РОЗВИТКУ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

4.1 ПОНЯТТЯ ТА РІЗНОВИДИ ТЕМНОГО ТУРИЗМУ

Людство сьогодні все менше бажає подорожувати і відпочивати пасивно, в результаті чого виробники туристичного продукту пропонують активний відпочинок, який супроводжується багатьма атракціями з наявними гострими відчуттями. Саме тому популярністю серед туристів користуються екстремальні та нетрадиційні види туризму. Одним з таких є «темний» туризм.

«Темний» туризм – це вид пізнавального туризму, що передбачає відвідування місць, які пов'язані зі смертю та стражданнями людей.

Останнім часом відбувся надзвичайно потужний вибух у попиті туристів на даний вид подорожей, особливо після вибуху літаків на руйнуванні Всесвітнього торговельного центру в Нью-Йорку. За світовою статистикою «темний» туризм активізується після потужних ураганів, тайфунів, цунамі, інших природних, техногенних лих та антропогенних явищ.

Є декілька причин, якими можна пояснити зацікавленість потенційного туриста у об'єктах «темного» туризму:

- отримання нових вражень та емоцій;
- бажання уславити пам'ять загиблих;
- дослідити нові горизонти власної держави;
- дізнатися про нові об'єкти «темного» туризму;
- почуття патріотизму.

Хоча сам термін досить молодий, історія цього явища дуже тривала: масові відвідини Колізею у Давньому Римі, коли глядачі приходили подивитися на смертельні бої гладіаторів, — це подія такого ж ґатунку.

Є окрема індустрія, яка спеціалізується на темному туризмі. Один із напрямів — постконфліктні території або ті землі, де й зараз триває війна, наприклад, Сомалі. Деякі фірми возять туристів у Північну Корею чи

конфліктні пострадянські території, наприклад, Карабах. Але окрім питання етичності, постає проблема безпеки таких подорожей для туристів.

Ще одні подорожі до об'єктів людських трагедій - місць, де існували концентраційні табори під час другої світової війни - Бухенвальд, Дахау (на території нацистської Німеччини), Освенцим, Саласпилс, Собібор, Треблінка (на територіях, окупованих Німеччиною), або відвідування місць злочинів (Джека Різника, Соньки Золотої Ручки, Андрія Чикотіло і ін.) отримали назву «тури смерті» [39].

Найпершими, хто розробив та реалізував «темний» тур, були американці. Перші туристичні агентства з даним видом спеціалізації, почали діяльність до місця катастрофи дирижабля «Гінденбург», що в штаті Нью-Джерсі (США). Самим відомим «темними» турами на території України є тури, під час яких відвідуються Личаківське кладовище (Львів), некрополь М. Пирогова (Вінниця), Бабин Яр (Київ) та інші.

«Темний» туризм поділяється на:

1. Туризм катастроф. Він розділяється на природний та антропогенний:

- природних катастроф;
- техногенних катастроф;
- людської недбалості.

Туризм катастроф орієнтується на людей, яким до вподоби подорожі по місцях стихійних лих – землетрусів, штормів, ураганів, хімічних катастроф, транспортних катастроф та місць, які людство довело до надзвичайних станів – колишні міста, які створювалися і спеціалізувалися навколо добування вугілля, уранової руди, інших корисних копалин, а сьогодні вкриті териконами, підземними пустотами, провалами і іншими антропогенними формами рельєфу. Також до таких територій слід віднести міста, які перетворилися у величезні сміттєзвалища.

Найвідомішими регіонами світу, які постраждали від потужних штормів та ураганів є Багамські острови, південна Флорида, Луїзіана, Міссісіпі, Алабама, Флорида (північно-західна частина штату), велика частина сходу

Північної Америки. Дана територія постраждала від руйнівного урагану Катріна (серпень 2005 року). У 2001 році від тайфуну «Муйфа» постраждала територія східно-китайської провінції Чжецзян та японський острів Окінава. Відомим в історії людства був ураган Айк (вересень 2008), від якого постраждала територія Багамських островів, Гаїті, Домініканської республіки, Куби, Флориди, Міссісіпі, Луїзіани, Техасу. Від урагану Густав, який «працював» у серпні-вересні 2008 року, постраждали території Домініканської республіки, Гаїті, Ямайки, Кайманових островів, Куби, Флориди, Луїзіани, Міссісіпі, Алабами, Арканзасу.

Серед екстремалів особливою популярністю користуються тури, зміст яких пов'язаний з техногенними катастрофами. Ідея створення таких турів належить Гринпісу, який таким чином намагається привернути увагу суспільства до екологічних проблем людства. В Україні особливою популярністю користується тур до міста аварії Чорнобильської АЕС. Майже на всіх діючих АЕС України проводяться екскурсії з метою пропаганди «мирного атому» [20, с.12].

За даними ЦОТІЗ, загальна кількість країн, звідки приїжджають до Чорнобиля – 130. Серед них Сінгапур, Чилі, Мексика, Японія та інші. За даними Державного агентства з управління зоною відчуження, майже 80% туристів приїхали з інших країн.

Серед іноземних держав найбільше відвідувачів прибуло з Великої Британії (15 738 туристів), Польщі (9 378), Німеччини (7 826), США (5 580) та Чехії (4 063). Українців серед відвідувачів зони цього року також було чимало – 22 468 осіб.

До територій «токсичних» турів слід віднести американські штати Міссісіпі та Арізона, де використане йодисте срібло для руйнування урагану «Каміла» (1974), який подіяв як отрута на людей, після чого велика кількість людей загинула. Інтерес представляє природний комплекс Сахель, який став екологічним наслідком діяльності населення, яке заселяло африканські території по обидва боки від пустелі Сахари.

2. Містичний туризм:

- місця привидів;
- місця унікальних релігійних дій;
- уфологічний.

Деякі люди мають бажання до надзвичайного та надприродного, тому обирають місця, де була зафіксована паранормальна активність. Відомі світові тури для бажаючих побачити привиди: Дублін (Ірландія), Флорида (США), Брисбен (Австралія), Квебек (Канада). Найбільша кількість замків, де існують привиди - в Озерному краї (північний захід Англії). Екскурсія проводиться вночі з вересня по березень, коли привиди найбільш активні. Тур починається з вечору, потім - перегляд фотографій вбивств, ночівля в кімнатах, де екскурсанти можуть чути голоси, завивання привидів [49, с.39].

Не менш популярним є відвідування екскурсії «На батьківщину графа Дракули», які вже багато років приносять Румунії грандіозні прибутки. Крім звичайних туристів ці міста активно відвідують окультисти: чаклуни, маги, відьмаки.

До міст унікальних релігій, які сьогодні користується попитом серед туристів, відносяться старообрядні поселення Російської Федерації (Сибір, Урал). На іншому континенті - Амазонія, де культивується релігія вуду. Потік туристів в Сибір та Амазонію нараховує більше мільйону щорік.

Антонієві печери Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові вважаються чи не найбільш таємничим місцем в Україні. Коли в 60-х роках минулого століття археологи почали дослідження в печерах, то відразу помітили, що в них відбувається щось дивне: чулися звуки невідомого походження, і відчувався запах ладану. В одній з келій зберігається хрест, до якого в давнину прив'язували біснுவатих. До цих пір в печери приїжджають лікуватися. Легенди свідчать, що підземний хід з'єднує печери з Києво-Печерською лаврою. А дніпропетровські геофізики зафіксували потужне джерело енергії. За їхньою версією, в глибині Болдіних гір знаходиться астероїд або його осколки.

Уфологічний туризм розвивається з 1959 року, коли американські вчені ввели в науку термін «UFO» - Unidentified Flying Object (непізнаний літальний об'єкт). Тури розглядаються як відвідування місць, пов'язаних з аномальними аерокосмічними явищами.

3. Туризм «смерті»:

- концентраційних таборів;
- місця серійних вбивць;
- території чи об'єкти, пов'язані зі знищенням людей внаслідок релігійних дій.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни для населення світу відкрили для відвідування місця масової загибелі - концентраційні табори. Серед найвідоміших, які діяли за часи канцлерства Гітлера, слід назвати: Бельзен, Бухенвальд, Дахау, Майданек, Собібор, Требілну, Бабин Яр. Сьогодні також для світової спільноти відкриті для відвідування табори ГУЛАГу, які існували в часи СРСР.

Багато туроператорів та турагентств світу пропонують тури та окремі екскурсії місцями серійних вбивць, чи створених тематичних музеях та виставках, присвячених ним: Джек-Різник, Зодіак, Чарльз Менсон, Тед Банді, Мері Енн Коттон, Бель Guinness, Ейлін Wuornos, Доротея Пуенте, А. Чикотило, вигаданих вбивць Декстера Моргана, Ганнібала Лектора, Jigsaw тощо [8].

До місць, об'єктів, які пов'язані зі знищенням людей внаслідок появи нових релігій, релігійних дій, слід віднести відомі туристичні об'єкти: місто Кутна Гора (Чехія), Соловки (Росія), Дарфур (Судан) та багато інших.

4. Некропольний («кладовищний») туризм. Могили відомих політків, священників, вчених, літераторів, композиторів, художників, артистів, інженерів і просто цікавих людей на кладовищах усього світу багатогранно відображають культуру і історію держав, що дозволяє згадати про власне місце в цьому світі, про зроблене добро і зло, усвідомити, наскільки людина корисна у суспільстві.

4.2 ПОНЯТТЯ ТА РІЗНОВИДИ ВОЛОНТЕРСЬКОГО ТУРИЗМУ

Волонтерство – це фундамент громадянського суспільства. Без участі волонтерів важко уявити громадські організації й благодійність взагалі, без них унеможлиблюється якісний суспільний контроль за діями влади та бізнесу. Без волонтерів бракує енергії для будівництва суспільства, не вистачає сил і часу на людей, які потребують допомоги, не достатньо творчого потенціалу для розв’язання соціальних проблем. В науці існує чимало визначень поняттю волонтерство.

Концепція волонтерського туризму – надання короткотривалих волонтерських послуг, які передбачають високу заповненість програми перебування пригодницькими та сприяючими набуттю різнопланового досвіду активностями – протягом останніх кількох років набула величезного значення. Також можна стверджувати, що концепція волонтерського туризму пов’язана з багатьма іншими категоріями туризму, такими як соціальний туризм, культурний туризм і альтернативний туризм.

У науковій літературі виділяється ряд відмінних характеристик волонтерського туризму. Проаналізувавши ряд визначень поняття «волонтуризм» можна виділити основні особливості, які йому притаманні (Рис. 4.1).

В силу зазначених особливостей, волонтерський туризм має деякі переваги в порівнянні з іншими видами туризму, серед яких можна виділити наступні:

Залучення значної кількості туристів шляхом створення волонтерський турів в регіоні;

1. Волонтерський туризм не обмежує волонтуристів у виборі сезону.
2. У разі, якщо захід є довгостроковим, час перебування туристів-волонтерів збільшується.

3. Волонтерські тури зазвичай призначені для різних вікових груп.
4. Даний вид туризму не вимагає наявності на території природних ресурсів.

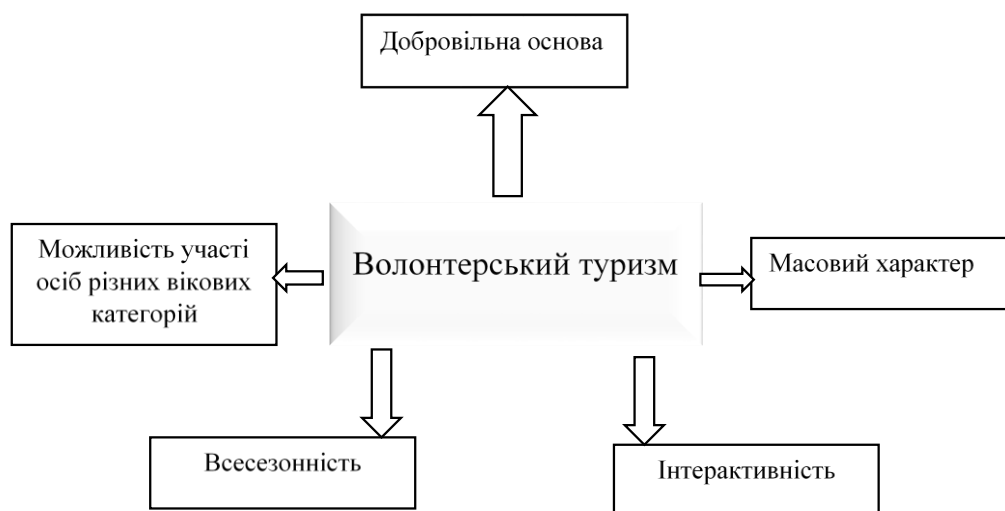

Рис. 4.1 Особливості волонтуризму

Джерело: складено автором

Для деяких людей основними перешкодами для заняття волонтерством виступають тривалість перебування та інтенсивна підготовка, пов'язана з участю у програмі. Багато-хто також вагається з приводу: чи вдасться самостійно організувати перебування в іншій країні, і в разі виникнення незвичних ситуацій знайти рішення без сторонньої допомоги. Саме це спонукає більшість манрівників до пошуку і подальшого бронювання пакетів послуг, які у свою чергу пропонують комерційні туроператори.

Проблеми, з якими може зустрітеться волонтер за межами своєї країни, наряду залежать від його соціальної позиції, рівня пристосування, реакції та психологічної, моральної і фізичної підготовки. Людина, яка пристосувалась, зможе повноцінно розвивати свої персональні та професійні якості і піднятися на ступінь вище у саморозвитку [5, с.10].

На сьогоднішній день серед основних тенденцій розвитку волонтерства і волонтуризму є наступні:

- щорічна кількість людей, які добровільно і безоплатно надають допомогу, зростає;
- важливим аспектом розвитку волонтерства і волонтуризму є менталітет і культура країн, що мають істотний вплив на рівень залученості громадян у добровільну діяльність;
- у розвинених державах збільшується кількість організацій, що спеціалізуються на волонтерському туризмі: розширюється перелік запропонованих добровольчих туристських проектів і програм, що містяться в рамках волонтерства;
- розвиток сфери туристського волонтерства відбувається за підтримки різних соціальних інститутів і громадських організацій.

Волонтерські подорожі є різноманітними за напрямками та тривалістю. Міжнародні організації укладають волонтерські програми, які охоплюють усі сфери суспільства. Будь-яка волонтерська подорож здійснюється в межах спеціальної програми – волонтерського проекту.

Донедавна, єдиний потужний сплеск волонтерської активності в Україні відбувся під час проведення чемпіонату Європи з футболу 2012 р. За даними організаційного комітету «ЄВРО-2012 Україна», при потребі приблизно у 5,5 тис. волонтерів від бажаючих стати волонтерами УЄФА надійшло майже 24 тис. заявок, з яких більшість (90 %) були з України та Польщі [9, с.19].

2014 рік позначився суттєвим зростанням кількості громадян України, залучених до благочинної та волонтерської діяльності. Так, за даними соціологічного дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» спільно з КМІС, 32,5 % українців мали досвід переказів коштів на рахунки української армії. Ще 23 % громадян скористалися допомогою благодійних фондів та волонтерських організацій, передавши кошти, речі та продукти саме через ці громадські інституції. 9 % громадян приймали участь у магазинних акціях, купивши товари за списками для потреб армії та передавши їх волонтерам.

Особисто допомагали вимушеним переселенцям речами та грошима 7 % українських громадян. Безпосереднім збором коштів, ліків, речей та доставкою їх в зону проведення АТО займалися 3 % .

Варто зазначити, до подій, що сталися в Україні у 2014 р., найбільш актуальними напрямками діяльності волонтерів були допомога соціально незахищеним групам населення та благоустрій громадського простору.

Станом на початок 2019 року згідно з даними Міністерства соціальної політики України, налічується 375 зареєстрованих громадських організацій, що залучають осіб до впровадження волонтерської діяльності на території України. Динаміку зростання їх кількості можна простежити на Рис. 4.2.

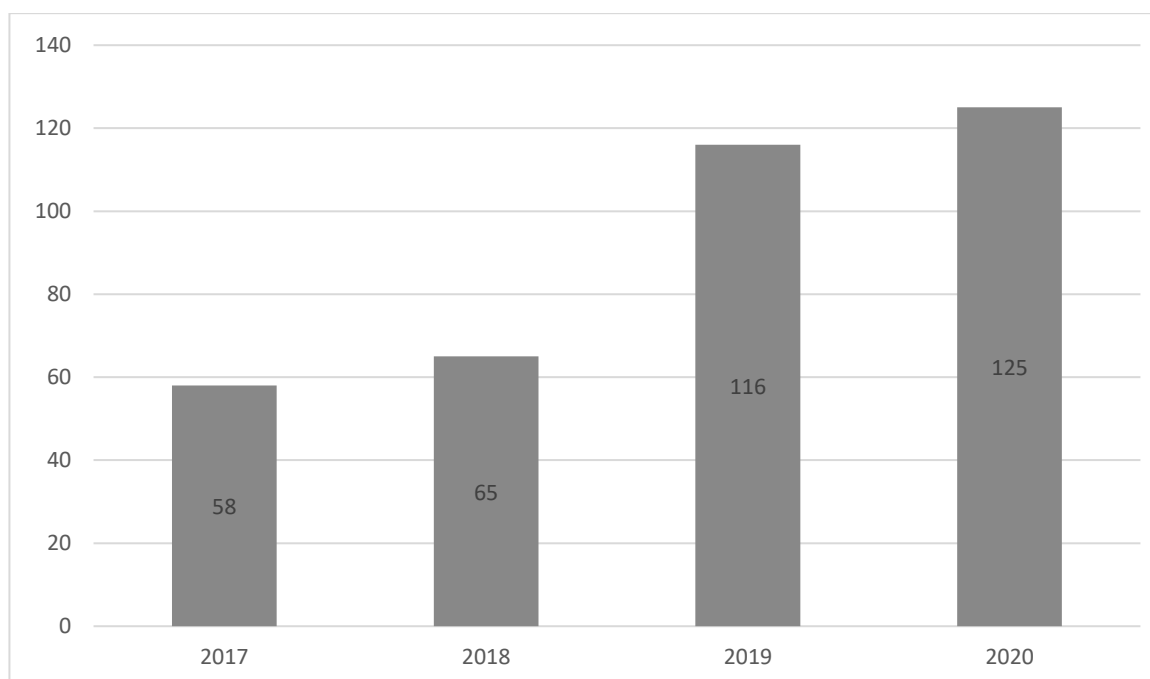

Рис. 4.2 Кількість громадських організацій, що впроваджують волонтерську діяльність, зареєстрованих в Україні протягом 2017-2020 років

Джерело: [48]

Таким чином, волонтерський рух в Україні поступово розвивається, до волонтерства залучається все більша кількість українців – молодих людей, які знаходять вільний час для занять волонтерською діяльністю.

Щодо волонтерського туризму в Україні, то варто зазначити, що на даний час це не є самостійним напрямом туризму. Вітчизняні туроператори не пропонують споживачам подібних подорожей. Проте, волонтерський рух і діяльність волонтерських організацій формують теоретичну і практичну базу для розвитку таких подорожей у майбутньому. У світовій практиці громадські організації, які провадять волонтерську діяльність, об'єднуються з туроператорами, що сприяє збільшенню і кількості волонтерських організацій, і обсягів фінансових ресурсів. Для туроператорів об'єднання з волонтерськими організаціями є способом диверсифікації доходів. Водночас туроператори, працюючи на партнерських засадах з громадськими організаціями, діляться з ними своїм туристичним досвідом [16].

У широкому значенні поняття «мотивація» визначає область психологічних досліджень, пов'язаних з виявленням і вивченням чинників, що спонукають, направляють і підтримують поведінку людини. У більш вузькому, спеціальному значенні під мотивацією розуміється сукупність причин, що пояснюють поведінку людини. Чинники мотивації волонтуристів можна розділити на такі підгрупи (Рис. 4.3).

Одним з найбільш вивчених компонентів волонтерської діяльності є мотивація. С. В. Михайлова бачить успішність формування мотивації волонтуристів у тому, що добровольча діяльність представляє унікальну можливість для людини поєднати задоволення своїх особистих потреб до потреб суспільства.

Варто зазначити, що мотиви волонтерів бувають різними і в однієї людини їх може бути одразу декілька. Тому на рішення людини стати волонтером чи залишитися ним може впливати один мотив, який є домінуючим. Після задоволення одного мотиву/потреби, людина може переключитися на інший мотив, який стане домінуючим.

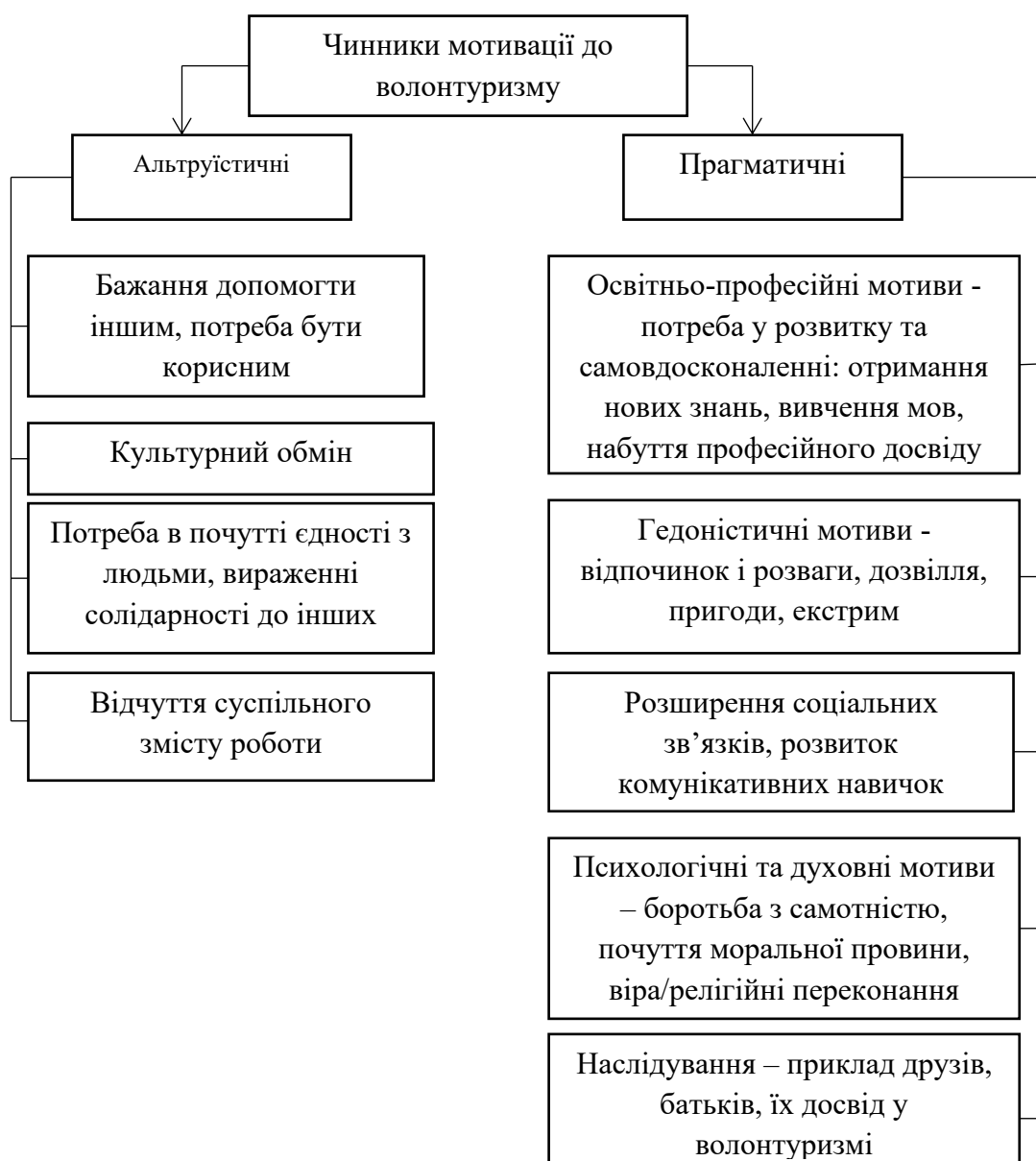

Рис 4.3 Чинники мотивації до волонтеризму

Джерело: складено автором

Крім того, існує ряд специфічних бар'єрів, викликаних закономірними побоюваннями і ризиками особистості, в зв'язку з нерегламентованістю і небезпечністю волонтеризму. Саме тому актуальним є визначення найбільш перспективних напрямів розвитку співробітництва України та держав світу у розрізі волонтерської діяльності. Окрім країн світу та України, суб'єктами міжнародної взаємодії є також вітчизняні та закордонні волонтерські організації, неурядові організації, вищі навчальні заклади та ін.

Одним з найбільш дієвих напрямків співпраці на сьогодні є розробка спільних соціальних проектів, із залученням волонтерів. До цього напрямку можна віднести такі форми співробітництва як реалізація спільних проектів та ініціатив. [17, с.68].

Другим напрямком співробітництва є організація співробітництва на експертному рівні. Формами реалізації цього напрямку є проведення форумів, зустрічей на міжнародному рівні, консультації та рекомендації європейських експертів у сфері законодавчого регулювання волонтерської діяльності тощо. Третім напрямком співпраці є підвищення рівня проінформованості населення України щодо розвитку волонтерської діяльності, волонтерських проектів і програм, що відбувається у формі організація та проведення моніторингу волонтерської діяльності із залученням міжнародних організацій, студентів ВНЗ, волонтерів, проведення міжнародних наукових конференцій, тренінгів.

Отже, для того, щоб волонтуризм як напрям туризму і далі успішно розвивався необхідно окреслити переваги від волонтуристської діяльності, а також актуалізувати мотиви людей в добровольчу сферу. Розуміння мотивацій волонтерів – це головне вміння для хороших керівників волонтуристських програм. Це необхідна передумова для того, щоб допомогти волонтуристам реалізувати свої мотивації та попередити випадки, коли мотивації можуть викликати певні ускладнення. Важливим аспектом розвитку волонтерської діяльності для України є формування міжнародного співробітництва у даній галузі.

4.3 Застосування темного і волонтерського туризму для розвитку ресурсного потенціалу Донецької області

Розвинена туристична інфраструктура – це один із чинників розвитку економіки регіону, а отже, і країни у цілому через упровадження нових туристичних послуг. Необхідно шукати нові можливості, розробляти нові види туристичних пропозицій, у тому числі й за рахунок екстремальних або «темних» турів. Якщо є попит, то повинна бути і пропозиція. Але головне, що сприяє розвитку таких турів, – це можливість дізнатися правду про якісь події, у тому числі й трагічні сторінки нашого минулого, і щоб не допустити повторення, потрібно про ці випадки говорити, люди повинні знати правду; водночас необхідно проявляти повагу до жертв таких подій, пам'ятати про них та не допускати повторення у майбутньому [31].

Зруйновані під час воєних дій села та міста Донецької області будуть приваблювати любителів темного туризму. Одне таке місце – це село Богородичне, що знаходиться на захід від Лимана, впритул до Святогірська. За час бойових дій російські війська майже повністю його знищили обстрілами. Наразі це село-привид.

Також прикладом місця для темного туризму може стати Волноваха. Через 4 дні після початку війни місто опинилося на межі гуманітарної кризи. До кінця першого тижня бойових дій у Волновасі було пошкоджено до 90 відсотків житлових споруд. Майже всі будинки у Волновасі занедбані, інфраструктура та дороги зруйновані.

Місто Маріуполь зайняло помітне місце у світовому ЗМІ, що напевно приверне увагу шанувальників темного туризму. Зруйнований драмтеатр, ПрАТ «Металургійний комбінат «Азовсталь», а також інші приклади військових злочинів з боку Росії вже на слуху у багатьох людей у всьому світі.

Заступник керівника Офісу президента Кирило Тимошенко повідомив, що в Україні через вторгнення військ росії повністю знищені шість міст. Усі

вони — у Донецькій та Луганській областях. Повністю знищені Маріуполь, Волноваха, Рубіжне, Попасна, Лиман і Сєверодонецьк.

За словами Тимошенка, загалом у країні зруйновані понад 350 тисяч об'єктів і мільйони квадратних метрів житлової, освітньої, медичної та спортивної інфраструктури. Пошкоджені тисячі кілометрів автомобільних і залізничних шляхів, аеропорти, порти та багато іншого. Лише частину з цих об'єктів можна відновити, решта зруйновані вщент.

Якщо казати про волонтерський туризм, який на підставі опрацьованих даних, аналізу новин на волонтерську тематику, які постійно з'являються в інформаційному просторі України, то можна говорити про своєрідну «чутливість» української нації до надання допомоги, про згуртованість задля такої допомоги, внутрішню готовність її надати. У цьому контексті доречно згадати традиційний для українців звичаї «толоки», який можна розглядати як своєрідне підґрунтя для такого швидкого виникнення і поширення волонтерського руху [26, с.78].

Варіанти участі українських громадян у вирішенні проблем забезпечення та якісного озброєння армії, загалом українські волонтерські ініціативи відрізняються великим розмаїттям способів і методів і збору коштів, і загалом напрямів допомоги. Наприклад:

- забезпечення військовослужбовці якісним харчуванням — поширена по всій Україні так звана «кулінарна сотня». Українські господині мають власні винаходи — зокрема, розробка рецептур і виготовлення порційних наборів суміші висушених в домашніх умовах овочів задля швидкого приготування перших страв — супів та борщу, також важливою складовою у волонтерській кулінарній допомозі є передача на фронт різних «смаколиків» — переважно під цим терміном розуміються солодкі домашні вироби з тіста;

- переселенський напрям (створення центрів допомоги, центрів адаптації, допомога із придбанням та пошуком житла і роботи, збір гуманітарної допомоги для переселенців (харчі, збіжжя, одяг, речі, предмети

домашнього вжитку), соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб, організація безкоштовних курсів для дітей-переселенців, які мали складати іспити зовнішнього незалежного оцінювання, проведення і організація курсів української мови у для дітей-переселенців; особливо важливим у цьому напрямі є створення волонтерами електронної бази даних переселенців;

- збір та привезення гуманітарної допомоги цивільному населенню;
- вивезення цивільного населення із фронтової та прифронтової зони.

Наведені вище дані лише окреслюють загальні напрями волонтерської роботи, вони не є повними і остаточними. У свою чергу, кожен з напрямів має власні інваріанти діяльності, шляхи реалізації максимально повного задоволення армійських і фронтових потреб, а також допомоги пораненим, переселенцям та іншим вразливим соціальним групам.

Під час війни доволі складно робити довготривалі прогнози – багато факторів залишаються невідомими. З одного боку, сильні руйнування інфраструктури, житлового фонду, підприємств, що впливає на рівень життя громадян. З іншого – медійна зацікавленість в Україні, яка може бути конвертована в туристичний бренд після війни.

Наразі в ЗМІ можна зустріти чимало оптимістичних прогнозів щодо туріндустрії після перемоги в війні [30]. Передумови для цього дійсно є: Україна має багато туристичних атракцій, а світ зараз зацікавлений в Україні. Та разом із тим потрібно розуміти, що все чого буде залежати від швидкості відновлення інфраструктури та загального рівня життя в країні. Це вплине як на в'їзний, так і на виїзний туризм.

Неможливо провести аналогію та оцінити весь вплив на туристичний сектор, бо війна, яка зараз триває в Україні немає аналогів у сучасній європейській історії. Зазвичай в якості прикладу кажуть про Хорватію, яка після війни зуміла стати дуже популярною локацією. Та не слід забувати, що бойові дії там були не настільки руйнівні як ті, що тривають зараз в Україні. Тим паче, важливим чинником буде спроможність післявоєнної України

реалізувати масштабну маркетингову кампанію на зовнішніх ринках, яка дозволить переключити сприйняття нашої країни з місця бойових дій на безпечну локацію для подорожі. Програми майбутнього відновлення, про які зараз говорить Уряд, мають також охоплювати туризм. Тільки за умови планування заздалегідь ми зможемо дійсно скористатись моментом, коли інтерес до нас ще буде високим, а бойові дії нарешті завершаться.

Таким чином, після закінчення воєнних дій скоріше відновиться в'їзний туризм. Принаймні, передумови для цього є, хоча й існує потреба в якісних маркетингових кампаніях у різних країнах для заохочення іноземців відвідати нашу країну. Щодо виїзного туризму, то тут головний фактор – швидкість відновлення економіки та відбудови аеропортів. Туризм буде розвиватись, адже бажання людей подорожувати зберігаються навіть у скрутні часи та за важких обставин.

4.4 РОЗРОБКА АВТОРСЬКОГО ТУРУ «НАСЛІДКИ ВІЙНИ»

Як вже було зазначено вище, після закінчення війни в Україні, нажаль, буде додано туристичних дестинацій, відвідування яких слід віднести до так званого «темного» туризму. Відомо, що велику кількість іноземних туристів приваблювало відвідування Чорнобилю [33].

З метою визначення майбутніх маршрутів «темного», а також волонтерського туризму у Донецькій області, пропонується розробка авторського туру «Наслідки війни», який розраховано як для вітчизняних, так і для іноземних відвідувачів. Тур екскурсійний, розрахований, фактично, на 1 день та 1 ночівлю. З урахуванням того, що учасники туру в основному будуть прибувати з міста Київ до м.Покровськ (великий залізничний вузол на сході країни), звідтіля й заплановано початок і закінчення туру. Основні параметри та характеристики туру подано у табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Основні параметри та характеристики туру

Назва параметру	Характеристика параметру
Назва туру	«Наслідки війни»
Вид туризму	Темний туризм
Регіон, туристична дестинація	Донецька область, м.Бахмут та м.Соледар
Тривалість	1 день/2 ночі
Сезонність	Протягом року
Цільова група	Від 18 років
Кількість учасників	10 осіб
Маршрут подорожі	м.Покровськ-м.Бахмут-м.Соледар-м.Покровськ

Джерело: розроблено автором

Тур конструювався таким чином, щоб до нього увійшли міста, які найбільше потерпіли під час бойових дій, продемонструвати з якою жорстокістю російська армія намагається знищити історію та культуру України. Програму туру представлено у таблиці 4.2.

Таблиця 4.2

Програма обслуговування туристів згідно туру «Наслідки війни»

Доба	Час	Програмні заходи
Перша доба	2:09	Прибуття до м. Покровськ потягом №734Л Київ-Покровськ
	2:30	Заселення в готель «Дружба»
	10:00	Сніданок. Організаційні збори
	11:00	Виїзд до м. Бахмут
	12:45	Прибуття в м. Бахмут
	13:00-13:20	Початок екскурсії містом, огляд будівлі міського центру культури і дозвілля. Виїзд до залізничного вокзалу Бахмут-1.
	13:24-14:00	Прибуття до залізничного вокзалу, огляд будівлі залізничного вокзалу Бахмут-1. Виїзд до заводу Артвайнері
	14:05-14:30	Прибуття до заводу Артвайнері, огляд заводу Артвайнері. Виїзд до коледжу транспортної інфраструктури
	14:35-14:55	Прибуття до коледжу транспортної інфраструктури, огляд знищеної будівлі Бахмутської повітової земської управи.

	15:00-15:30	Відпочинок, обід (сухпайка) - місто визначити наразі неможливо. Виїзд до м. Соледар
	15:50	Прибуття до м. Соледар
	16:00-16:30	Огляд зруйнованої будівлі заводу «Артемсіль»
	16:30	Виїзд до Покровська
	18:15	Прибуття до Покровська
	19.00	Вечеря у ресторані «Саргіссіо», вільний час
Друга доба	5:00	Від'їзд з Покровська потягом №734Л Покровськ-Київ

Джерело: складено автором

Перша доба туру:

- прибуття до м. Покровськ, розміщення туристів в готелі «Дружба»;
- радіальний маршрут до м. Бахмут та м. Соледар.

Друга доба туру:

- ранній від'їзд до м. Київ.

На Рис. 4.4 представлено маршрут, отриманий за допомогою Google-карт з визначенням відстані та часу подорожі.

В 11:00 члени туристичної групи сідають в автобус та відправляються до міста Бахмут. Екскурсія передбачає відвідування місць культурно-історичної спадщини Донецької області пошкоджених під час бойових дій. Фото цих наслідків представлено у Додатку 1.

Будівля Міського центру культури та дозвілля

Палац культури – музей імені Леніна був збудований у 1926 році, його проект робили в Одеському технічному бюро НКВС – на стіні будівлі є металева табличка. Однак він був побудований не з нуля, а надбудований на міський Народний Дім, що вже існував та був побудований ще в царську епоху всередині торгових рядів на площі. Коли йшла капітальна реконструкція МЦКіД та була збита штукатурка з фасаду, стало видно закладені цеглою круглі віконця Народного Дому – між 2 та 3 поверхами сучасної будівлі.

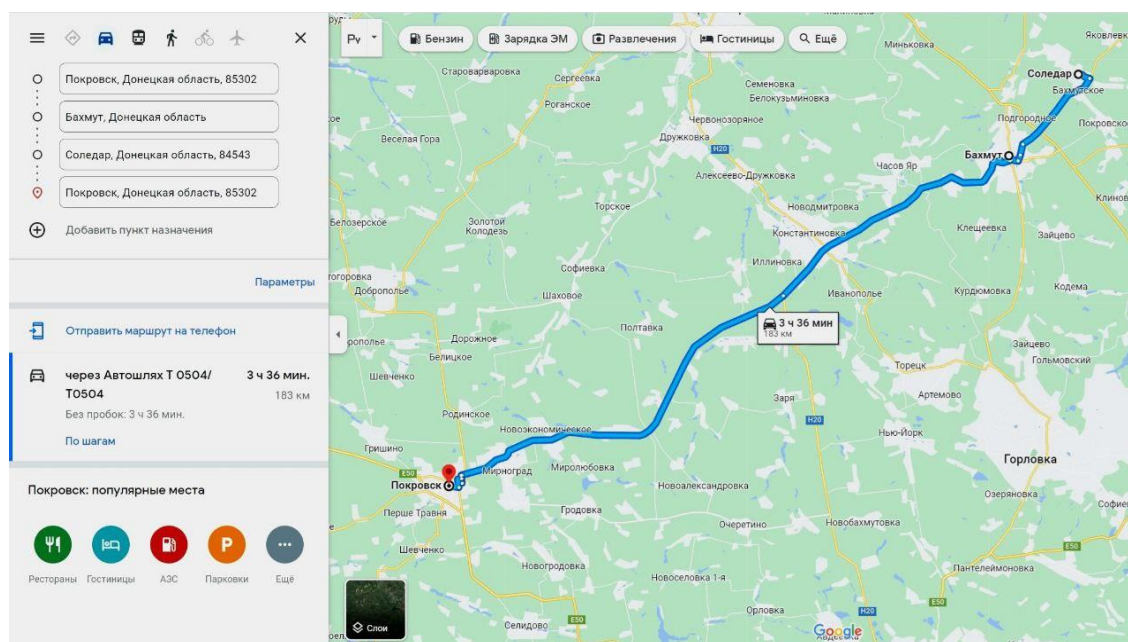

Рис. 4.4 Маршрут туру «Наслідки війни»

До Народного Дому було прибудовано праве крило (знищене у роки 2 світової війни, не відновлювалося), центральний вхід зі сходами та великий зал зі сценою та технічними приміщеннями. На двоповерхову будівлю Народного Дому був надбудован третій поверх. У цьому виді будівля проіснувала майже 96 років, переживши страшну пожежу 1941-го і будучи відновленою після війни. Звідси розпочалася сучасна культура міста. Театр та камерний музичний зал, лекторій та міська бібліотека, музей та танцювальний майданчик – все народилося тут.

8 вересня 2022 року до будівлі потрапило кілька снарядів, почалася пожежа. Система пожежогасіння не спрацювала через відсутність електрики та води. Води було мало й у пожежників, які відчайдушно й відважно боролися з вогнем.

Старовинна будівля першого залізничного вокзалу Бахмута

Будівля є пам'яткою промислової спадщини Бахмута й регіону – їй близько 150 років: рух через неї запустили у грудні 1878 року. До того вокзалу та залізниці у місті не було. Будівлю залізничної станції можна знайти у списку пам'яток архітектури: в історико-архітектурному опорному плані міста Бахмут вона охороняється як щойно виявлений об'єкт культурної спадщини місцевого значення. Ініціювали будівництво цієї залізничної гілки Донецької кам'яновугільної залізниці до Бахмута у 1860-х роках бахмутські купці грецького походження Василь Ангеліді та Іван Скараманга. Ангеліді тоді очолював Бахмутську міську думу. Це мала бути залізнична гілка від станції Краматорська до Попасної та Лисичанська з відгалуженням через Ступки на північну околицю Бахмута. Вокзал побудували саме тут не випадково: Іван Скараманга володів соляним заводом, який працював з 1871 року і розташований неподалік. Вивозити виварену у Бахмуті сіль без залізниці було дорого.

“Цей завод давав до 6 млн пудів виварної солі на рік – це був найбільший солеварний завод на півдні імперії. Вивозити сіль гужовим транспортом було дуже складно”, – каже історик [24].

Станцію відкрили 1 грудня 1878 року. Після цього в Бахмуті і навколо нього почався бурхливий розвиток видобутку корисних копалин, у тому числі вогнетривких глин в районі Часов Яру.

Завод Артвайнері

Через агресію Росії не лише гинуть люди, а й знищуються підприємства. Мабуть, найвідомішим підприємством у Бахмуті завод Артвайнері (раніше Артемівський завод шампанських вин) – виробник знаменитого шампанського. До війни Artwinery було одним із найбільших підприємств із виробництва ігристих вин класичним методом не лише в Україні, а й у Східній Європі. Продукція заводу йшла на експорт до більш ніж двадцяти країн світу: Європи, Америки, навіть Азії і, звичайно, до країн пострадянського простору. Виробнича потужність підприємства становила до 25 млн. пляшок на рік.

Під час облоги Бахмута біля заводу шампанських вин проходили бої. Усі будівлі заводу було знищено.

Будівля Бахмутської повітової земської управи

Будівлю звели ще у позаминулому столітті, 1898 року. Вона залишалася однією з найдавніших архітектурних пам'яток міста, його прикрасою, та зберігала пам'ять про часи, коли Бахмут був адміністративним центром регіону. А 1917 року, після проголошення УНР, над цією будівлею вперше на Донеччині підняли синьо-жовтий український прапор. Місцевий художник Сергій Садчиков відтворив цю подію на одній зі своїх картин, яку створив до 450-ліття Бахмута. 1934 року до цієї будівлі перевели Управління Північно-Донецької залізниці, яке працювало там до середини 1950-х. Ця будівля мала статус історичної пам'ятки місцевого значення. Департамент культури Донецької ОДА та міська влада Бахмута мали поновити цей статус.

Після закінчення екскурсії містом Бахмут, члени туристичної групи обідають сухпайкою у зв'язку з тим, що невідомо, коли у місті запрацюють заклади харчування. Члени туристичної групи отримують сухпайки після сніданку під час організаційного збору. Після цього, члени туристичної групи сідають до автобусу та їдуть до міста Соледар.

Завод «Артемсіль»

Підприємство "Артемсіль" належало до одного з найбільших працедавців міста. Після російського вторгнення це підприємство не працює. До війни соляні шахти Соледару були також магнітом для туристів. У копальні, на глибину від 200 до 300 метрів, водили екскурсії. Загальна довжина тунелів оцінюється в 300 кілометрів. Один з найвідоміших вражає розмірами - висота близько 30 метрів, ширина - 14 метрів, довжина - близько кілометра. Під землею розташовані музей, церква, футбольне поле, скульптури із соляних кристалів, спелеосанаторій на 100 пацієнтів для лікування захворювань дихальних шляхів, а також концертний зал, де проводили фестиваль симфонічної музики.

Раніше Соледар був відомий насамперед своїми соляними копальнями, що дозволяли не лише покривати потребу України в кам'яній солі, а й уможливлювали її експорт за кордон. До вторгнення РФ в Україну в Соледарі проживало понад 10 тисяч жителів. Головним джерелом надходжень був солевидобуток.

Після екскурсії члени туристичної групи їдуть до міста Покровськ де їх чекає вечеря в ресторані «Саргіссіо» та вільний час.

В другий день туру членів туристичної групи чекає ранній підйом на рейс №734Л Покровськ-Київ.

Проведемо розрахунки вартості туру

Вартість квитків на потяг

Прямий залізничний рейс Київ – Покровськ лише один – це рейс №734Л

Вартість білету залежить від класу вагона та дня тижня (Рис. 4.5). Задля прикладу візьмемо вагон 2-го класу, та п'ятницю, як день відправлення до Покровська і неділю, як день відправлення до Києва.

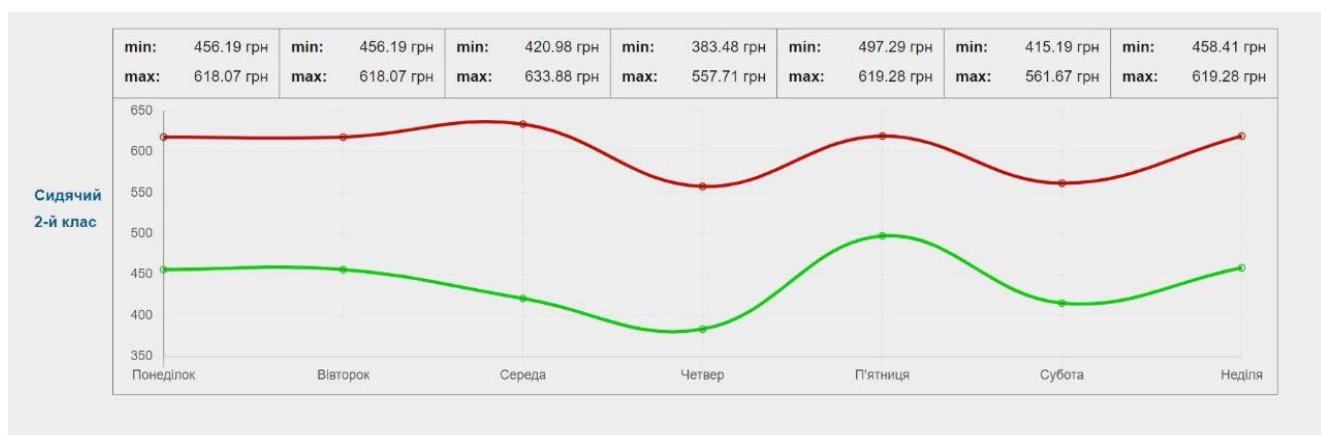

Рис. 4.5 Вартість залізничних квитків на рейс №734Л

Таким чином загальна вартість залізничних квитків складає: 497.29 (туди) + 458.41 (у зворотньому напрямку) = 955.7 грн.

Проживання. На даний час у Покровську діє лише один готель. Це готель «Дружба» (вулиця Центральна, 149, Покровськ, Донецька область, 85300). Вартість стандартного номеру на 2-х на добу складає 900 грн, тоді на одну особу – 450 грн. Вартість сніданку – 150 грн.

Оренда мікроавтобусу

Згідно з проведеними дослідженнями найбільш прийнятним для проведення туру є мікроавтобус Volkswagen Crafter на 10 місць. За інформацією на сайті, вартість оренди такого авто складає 400 грн/год. В табл. 4.3 надано дані щодо використання мікроавтобусу під час проведення туру. Час очікування враховувався окремо.

Таблиця 4.3

Дані для розрахунку вартості оренди мікроавтобусу

Напрямок	Відстань	Час
Покровськ – Бахмут	77 км	1 год. 29 хв.
Будівля Міського центру культури та дозвілля – залізничний вокзал (Бахмут)	1,7 км	4 хв.
Залізничний вокзал – Завод Артвайнері (Бахмут)	1,1 км	3 хв.
Завод Артвайнері – будівля Бахмутської повітової земської управи (Бахмут)	1 км	2 хв.
Бахмут – Соледар	15 км	21 хв.
Завод «Артемсіль»	1,2 км	3 хв.
Соледар – Покровськ	90,6 км	1 год. 45 хв.

Джерело: складено автором

Страхування

За запитом «туристичне страхування для подорожуючих Україною» пропозицій обмаль. Було розглянуто туристичне страхування для подорожуючих Україною від страхової компанії «Місто»: вартість полісу 154 грн. (30 000 грн. сума покриття та 2 000 грн. – нещасний випадок). Наповнення страхового полісу представлено на Рис. 4.6.

Харчування

Сніданок входить у вартість номеру і коштує 150 грн. Обід представлений у вигляді сухпайку (квасоля з куркою та овочами.), який видається після сніданку під час організаційних зборів. Вартість кожного сухпайку дорівнює 100 грн.

Обери свою програму

Туристичне страхування подорожуючих Україною

Сума покриття	30 000 грн.
Нещасний випадок	2 000 грн.
Загальна вартість	154,00 грн.

Купити

Рис. 4.6 Наповнення страхового полісу для подорожуючих Україною від страхової компанії «Місто»

Для розробки рекомендацій щодо організації вечері було проведено маркетингове дослідження відгуків щодо закладів харчування в м. Покровськ та представлено на Рис. 4.7.

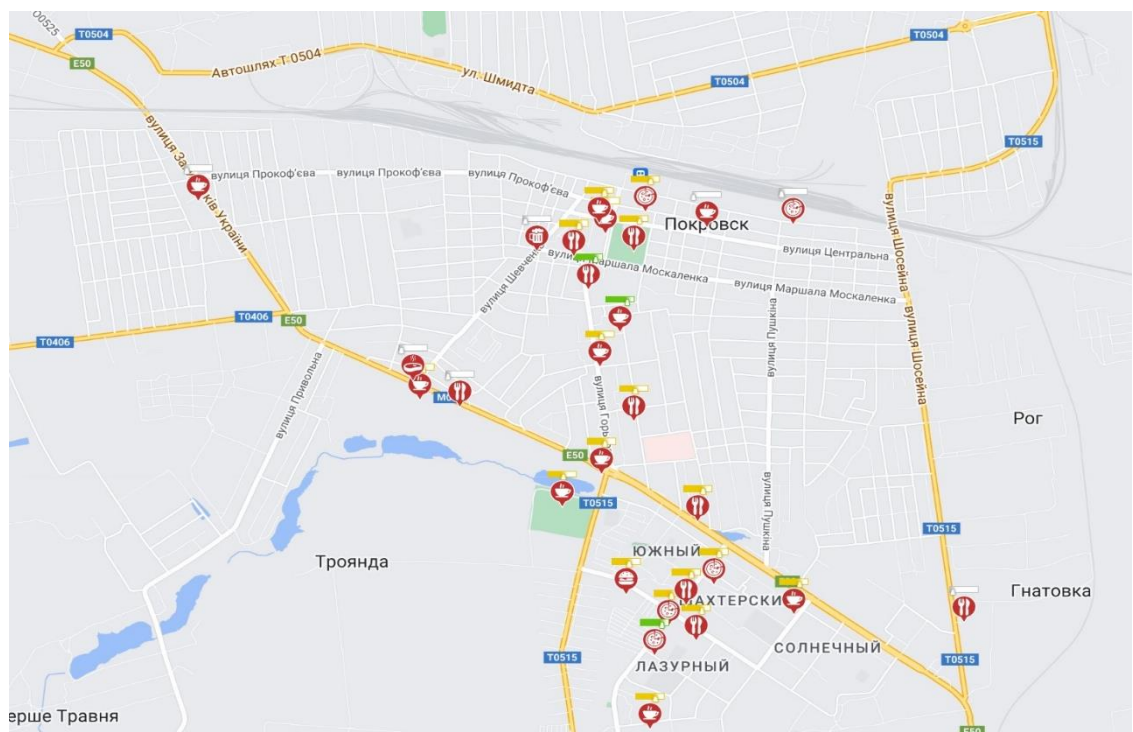

Рис. 4.7 Карта відгуків за запитом «Найкращі кафе, бари, ресторани Покровська»

За результатом відгуків найкращим місцем для вечері було обрано ресторан «Capriccio».

Вартість туру розрахована і представлена у табл. 4.4.

Таблиця 4.4

Зведена калькуляція вартості туру «Наслідки війни»

Стаття витрат	Розрахунок	Загальна вартість, грн
Потяг «Київ-Покровськ-Київ»	955.77	9557
Проживання: Готель «Дружба» двомісний номер Стандарт зі сніданком	900	9000
Харчування (сніданок, обід, вечеря): Ресторан «Capriccio»	150+100+300=550	5500
Транспорт: Покровськ-Бахмут-Соледа-Покровськ	400	
Екскурсійне обслуговування: екскурсія містами Соледа та Бахмут	200	2000
Страховання: страхова компанія «Місто»	154	1540
Загальні витрати		6000
Виробнича собівартість		3159,7
З націнкою	10%	3475,67
З ПДВ	20%	4170,804

Джерело: складено автором на основі власних проведених розрахунків

Таким чином, вартість туру на одну особу становить 3475,67 грн. або біля 95 доларів.

Важливим є встановлення «точки беззбитковості», тобто мінімальної кількості туристів в групі, за якої грошові надходження від туру можуть покрити витрати на його організацію.

$$\text{Точка беззбитковості} = \frac{\text{Постійні витрати}}{\text{Ціна туру} - \text{Змінні витрати}}$$

$$\text{Точка беззбитковості} = \frac{6000}{3475,67 - 2559,7} = 6,55 \approx 7(\text{осіб})$$

Результати розрахунків представлено у табл. 4.5.

Таблиця 4.5

Розрахунок точки беззбитковості

Ціна туру	3475,67
Постійні витрати на тур	6000
Змінні витрати на тур	2559,7
Націнка	315,97
ТБ	7

Джерело: складено автором на основі власних розрахунків

З табл. 4.5 видно, що необхідна кількість туристів в групі – 7 осіб. Менша кількість туристів не дозволить покрити постійні витрати, пов'язані з організацією туру.

У вартість туру включено: трансфер м. Київ – м. Покровськ, проживання, харчування (сніданок, обід, вечеря), перевезення по території Донецької області, екскурсійне обслуговування, страхування.

До вартості туру не включено:

- можливі додаткові витрати на супровід з метою організації безпеки;
- можливі додаткові витрати на послуги перекладу.

Послуги перекладача – коштовна послуга. Якщо для проведення туру запрошувати перекладача, його вартість встановлюватиме приблизно 1500 грн:

$$\text{Урахування вартості перекладу} = (1500 * 5 \text{ годин} * 2 \text{ дні}) : 10 \text{ осіб} = 150 \text{ грн.}$$

Розроблений тур може бути реалізованим тільки за умови звільнення тимчасово окупованих територій Донецької області та зупинки бойових дій. Як показує аналіз асортименту послуг туроператорів, які спеціалізовані на організації турів за напрямком «темний туризм по Україні», це є звичайною практикою.

Варіанти туристичних підприємств, яким можна запропонувати цей тур:

1. Visit Ukraine. Одними із перших запропонували розробку «темних» турів такими містами як Буча, Ірпень та інші. Першим кроком для розробки турів стали відвідини цих міст світовими лідерами, серед яких президенти Франції, Німеччини, а також зірки світового масштабу. Планується об'єднати на єдиному сайті тури, вже надані авторами та туристичними операторами, готовими до співпраці. Паралельно маршрути по деокупованих містах узгоджуватимуться з фахівцями з пам'яті, щоб мінімізувати втручання в особистий простір мешканців постраждалих міст та врахувати всі етичні моменти.

2. «Україна Інкогніта». Неприбутковий проєкт ентузіастів краєзнавства. Нині він один з найбільш наповнених інформацією краєзнавчих сайтів України. Щоденно кілька тисяч користувачів читають інформацію про Україну на сайті; туристи, краєзнавці, автомандрівники розробляють маршрути, послуговуючись інформацією сайту. Метою є створення найбільшого краєзнавчого порталу України, де була б інформація (візуальна та семантична) про усі пам'ятки природи та архітектури, про усі населені пункти, які мають туристично-краєзнавчу цінність для країни. На сайті вже є сторінка про старовинні цвинтарі України, що є дестинацією для такого виду темного туризму як некропольний, або кладовищний туризм.

Висновки за Розділом 4

Отже, трагічні події, які відбуваються зараз на території Донецької області, руйнування, які завдали військові дії житловому, промислового, історичному та культурному комплексу мають стати об'єктами не тільки майбутнього відновлення, але й напрямом розвитку «темного» туризму в цьому регіоні. Цей достатньо молодий напрямок туризму в даний час у всьому світі є надзвичайно затребуваним і перспективним, що викликає інтерес як у дослідному, так і в практичному аспектах. Вивчення та розробка нових маршрутів "темного" туризму затребуване реальною туристичною практикою. Кожна людина має свою мотивацію до відвідування місць, де відбувалися страшенні події, але те, що інтерес до таких місць постійно зростає - це факти статистичних досліджень. В Україні досі таким місцем була Чорнобильська зона. Протягом п'яти років, з 2015 по 2019 роки, кількість туристів до Зони зросла більш ніж у 13 разів та досягла показника 107 тисяч. При цьому майже 80% відвідувачів приїхали з-за кордону. Серед іноземних держав це були громадяни Великобританії, Польщі, Німеччини, США та Чехії.

Пропозиції щодо розробки та впровадження «темних» туристичних маршрутів, пов'язаних з наслідками війни, що триває, вже з'явилися від туристичних підприємств України (VISIT Ukraine, виконується супровід по деокупованих містах, с. Романівка, Буча, Ірпінь, Гостомель, Бородянка, для журналістів, офіційних делегацій, дипломатичних місій).

В кваліфікаційній роботі розроблено маршрут до м. Бахмут та м. Соледар, який може бути впроваджений у майбутньому. Цей маршрут може удосконалюватися в залежності від ситуації. Наприклад, відвідувачі двох зруйнованих міст на Донеччини можуть долучитись до волонтерства з метою відновлення території, як у вигляді безпосередньої допомоги під час подорожі, так і у вигляді грошової або будь якої іншої допомоги.

ВИСНОВКИ

На основі дослідження, що проведено в роботі, можна стверджувати, що Донецька область із своїм історико-культурним та природним потенціалом має усі перспективи для розвитку туристичної галузі. Донецька область володіє достатнім та унікальним туристичним ресурсом. Варто зауважити, що до останніх подій, пов'язаних з війною, найбільш перспективним в цьому регіоні вважався розвиток внутрішнього туризму.

Наявний потужний природно-заповідний й історико-культурний фонди Донецької області, цікаві для розвитку туризму, використовуються нерівномірно. Населення великих промислових міст регіону потребує особливого ставлення до організації відпочинку та збереження природних ресурсів, які забезпечують наявність рекреаційних зон області. Наразі, ступінь збереження лісових масивів на півночі, культурно-історичних пам'яток по всій області та достатній рівень забруднення морського узбережжя вказує на виразну невідповідність стану заповідання природи в регіоні з наявним для цього потенціалом.

Але величезну шкоду, яку завдає Донеччині військові дії, неможливо порівняти з жодними впливами важкої промисловості цього регіону. Туризм на цій території практично завмер, а організація відпочинку з використанням місцевих ресурсів неможлива.

Дослідження, проведені у кваліфікаційній роботі, дозволяють прогнозувати появу нових напрямів розвитку туризму області після завершення війни. Збільшення попиту на спеціальні види туризму, зокрема і "темний" туризм, - один із основних трендів розвитку сучасної туристської індустрії. Постійне зростання цього сегмента багато в чому пояснюється тим, що нині вибір дестинації дедалі частіше визначається приватними потребами та інтересами мандрівників. Бажання відвідати нові місця та отримати автентичний продукт стає частиною мотивації сучасних туристів. Яскравий

тому приклад – швидке зростання відвідувачів, особливо іноземних, Чорнобильської зони відчуження.

В роботі пропонується один з варіантів диверсифікації майбутнього розвитку туризму в Донецькій області, а саме, пропозиції турів «темного» туризму. До туру, що розроблений в якості прикладу, включено два із багатьох зруйнованих міст Донеччини – м. Бахмут та м. Соледар. Ці міста відомі на весь світ продукцією найпотужніших підприємств країни – заводом «Artwinery» - найбільшим у Східній Європі виробництвом ігристих вин за класичними методами та ДП "Артемсіль" – найбільшим в Європі підприємством з солевидобутку. Місто Бахмут, який відзначив у 2021 році 450-річчя свого заснування, є одним з найстаріших міст Донеччини з великою кількістю зразків цивільної забудови кінця XIX-початку XX століть.

Тур, що розроблений в роботі, зрозуміло, зможе відбутися за умови закінчення військових дій, включає трансфер із м. Київ до м. Покровськ (найближче місто, де на момент створення туру існувало залізничне сполучення), ночівлю в готелі м. Покровськ, одноденну автобусну екскурсію вище зазначеними містами. До туру включено відвідування зруйнованих відомих підприємств міст та зупинки біля архітектурно-історичних та культурних пам'яток м. Бахмут, пошкоджених внаслідок бойових дій. В подальшому такий тур може стати одночасно і волонтерським за участю туристів у відновленні міста.

Завдяки таким видам туризму, як темний та волонтерський туризм, можна підвищити загальний туристичний попит на території Донецької області, залучити кошти для відновлення. Соціальна складова поширення таких турів – це можливість донести правду про події, які досі тривають, зберегти пам'ять про трагічні сторінки нашої історії, щоб не допустити їх повторення, водночас це проява поваги до жертв таких подій.

Розвиток туристичного історико-культурного та природно-рекреаційного потенціалу варто забезпечувати шляхом реалізації заходів, що передбачають промоцію туристичного потенціалу області, у тому числі

організацію та проведення промотурів; представлення туристичного потенціалу області на спеціалізованих всеукраїнських та міжнародних туристичних заходах, виготовлення та поширення рекламно-інформаційної продукції, організацію та проведення обласних фестивалів, виставок, форумів, пленерів; впровадження інноваційних методів просування туристичного потенціалу області (сенсорні туристичні кіоски, розробка програми «Живий музей» тощо).

Розвиток туризму у Донецькій області потребує допомоги з боку держави, оскільки туристична галузь на данному етапі вкрай обмежена. Завдяки таким напрямам як темний та волонтерський туризм можливо привернути більше інтересу та уваги до цього регіону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агафонова Л. Г., Агафонова О. Є. Туризм, готельний та ресторанный бізнес: ціноутворення, конкуренція, державне регулювання: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Л. Г.Агафонова, О. Є. Агафонова. Київський ун–т туризму, економіки і права. К.: Знання України, 2017. 352 с.
2. Аширов Д.А. Екологічний менеджмент: навч. посібник. М:МЭСИ, 2016. 337 с.
3. Базаров Т.Ю., Еремін Б.Л. Управління регіональним розвитком туризму: підручник. М: МЭСИ, 2014. 189 с.
4. Башук Т.О. Економіка туристичного бізнесу / Т.О. Башук, М.О. Хижняк. Маркетинг і менеджмент інновацій. 2016. № 1. С. 160 с.
5. Бланк А.І. Інвестиційний менеджмент: Навч. посібник. Харків: Ельга–Н, Ніка–Центр, 2018. 448 с.
6. Бордун О., Мальська М., Жук І. Туристські ресурси України: теорія і практика. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка. 2011. 250 с.
7. Виноградський М.Д., Виноградська А.М., Шканова О.М. Екологічний туризм. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 502 с.
8. Дмитренко Г., Чернишова Є. Аналіз рівня конкурентоспроможності регіонального ринку туристичних послуг. Вища школа. 2020. №12. С. 19–28.
9. Дорофєєв В. Д., Шмельова А.Н., Шестопап М.Ю. Менеджмент: учеб. посібник. М: ІНФРА–М, 2008. 440 с.
10. Давиденко І. В. Культурно-історична спадщина як основна складова розвитку культурного туризму в Україні. The global competitive environment: development of modern social and economic systems. Chisinau, Republic of Moldova: Baltija Publishing, 2017.
11. Жуковський М.О. Трудові ресурси як складова конкурентоспроможності підприємства. Актуальні проблеми економіки. 2017. № 2. С. 54 – 58.

12. Іванцевич Д.М., Лобанов А.А. Туристичний ринок в Україні: тенденції та приховані можливості. М: Справа, 2016. 332 с.
13. Кабушкин Н.И Рекреаційно-туристична діяльність як складова регіональних господарських комплексів.: метод. пособие. Минск: РИПО, 2014. 223 с.
14. Кифяк В.Ф. Організація туристичної діяльності в Україні. Чернівці: Книги–ХХІ, 2016. 300 с.
15. Крикавський Є. Логістика для економістів: Підручник. Львів: Видавництво Нац. ун–ту «Львівська політехніка», 2014. 448 с.
16. Лазоренко Л. Особливості сучасного туризму. Персонал. 2020. №1. С. 53–56.
17. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). Навчальний посібник. Вид. 3–є, перероблене та доповнене К: Альтерпрес, 2018. 46 с.
18. Мальська М. П., Худо В. В. Туристичний бізнес: теорія та практика: навч. посібник. 2–е вид. К. : ЦУЛ, 2015. 368 с.
19. Маслов Е. В.Розвиток та перспективи темного туризму: учеб. пособие. М.: Инфра–М, 2019. 312 с.
20. Маслова В. М. Економічні відносини. М.: Юрайт, 2015. 492 с.
21. Мальська М. Основи туристичного бізнесу: навч. посібник. Центр навчання л–ри, 2004. 270 с.
22. Мостенська Т.Л., Новак В.О., Луцький М.Г., Ільєнко О.В. Менеджмент. Підручник. 2–ге вид. – К.: Кондор–Видавництво, 2016. 758 с.
23. Мостенська Т.Л., Новак В.О., Луцький М.Г., Міненко М.А. Менеджмент. Підручник. К.: Сузір'я, 2017. 690 с.
24. Мостенська Т.Л., Новак В.О., Луцький М.Г., Симоненко Ю.Г. Корпоративне управління. Підручник. К.: Сузір'я, 2017. 436 с.
25. Мороз Л.А., Чухрай Н.І. Маркетинг: Підручник. За ред. Л.А. Мороз. 2–ге вид. Львів: Національний університет «Львівська політехніка», «ІнтелектЗахід», 2016. 244 с.

26. Мошек Г.Є., Поканєвич Ю.В. Соломко А.С., Семенчук А.В. Менеджмент: навч. посібник. К.: Кондор, 2019. 392 с.
27. Миша В.П. Волонтерський туризм на вітчизняному туристичному ринку. Актуальні проблеми економіки. 2008. № 6. С. 165–168.
28. Новак В.О., Матвєєв В.В., Бондар В.П., Карпенко М.О. Інформаційні системи в менеджменті. Підручник. 2–ге вид. К.: Каравела, 2019. 536 с.
29. Новак В.О., Мостенська Т.Л., Ільєнко О.В. Організаційна поведінка. Підручник. К.: Кондор–Видавництво, 2018. 498 с.
30. Перерва П.Т. Екологічні відносини: Навч. посібник. Харьков: Основа, 2017. 180 с.
31. Петренко К.В. Складові туристичного підприємства. Формування ринкових відносин в Україні. 2010. № 1. С. 85 – 88
32. Ровенська В.В., Шишкова Н.С. Особливості ресурсного потенціалу у туристичній галузі України. Приазовський економічний вісник. 2019. Вип 3(14). С. 222–229.
33. Сардак С.Е., Кучер М.М. Менеджмент в туризмі: зміст, особливості, тенденції розвитку. Сучасні реалії фінансово–економічного розвитку регіонів, галузей, підприємств, бізнесу: монографія. / за ред. Л.М. Савчук, Л.М. Бандоріної. Дніпро: Пороги, 2020. С.425–436 с.
34. Смаль І.В. Туристичні ресурси світу. Ніжин: Видавництво ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, 2017. 336 с.
35. Таньков К.М., Тридід О.М., Колодизева Т.О. Виробнича логістика: Навч. посібник. Харків: ВД «ІНЖЕК», 2018. 352 с.
36. Ткаченко Т.І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу: монографія К.: Київський національний торговельно–економічний університет, 2019. 463 с.
37. Федорченко В.К., Мініч І.М. Туристський словник–довідник: Навч. посіб. К.: Дніпро, 2019. 160 с.

38. Чурахін В.Б., Кучер М.М. Міський і сільський туризм: тези доповідей конференції «Інноваційні рішення в економіці, бізнесі, суспільних комунікаціях та міжнародних відносинах». Дніпро: УМСФ. 2021. 2 с.

39. Чухрай Н.І. Логістичне обслуговування. Підручник. Львів: Видавництво Львівського Національного університету, 2016. 292 с.

40. Чухрай Н.І., Хтей Н.І., Патора Р. Партнерський маркетинг у постачанні: світовий і вітчизняний досвід. Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Логістика. 2014. —№ 499. 346 с.

41. Збірник нормативних документів з питань регулювання туристичного та готельно–ресторанного бізнесу. Д.І. Басюк, В.С. Заєць. Кам'янець–Подільський: Абетка, 2018. 220 с.

42. Янковська Л. А. Використання рекреаційно-туристичних ресурсів України на сучасному етапі: навч. посіб. Львів: Вид. НУ «Львівська політехніка», 2005. 196 с.

43. Про курорти: Закон України. Відомості Верховної Ради. 2000. №50. 60 с.

44. Про підприємництво: Закон України. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 14. 84 с.

45. Про туризм: Закон України. Відомості Верховної Ради. 2016. № 31. 50 с.

Міський центру культури та дозвілля імені Євгена Мартинова

Джерело: <https://freeradio.com.ua/ru/v-bakhmute-okkupanty-povredyly-starynnoe-zdanye-zheleznodorozhnoho-vokzala-kakova-ystoryia-jetoho-pamiatnyka-foto-vydeo/>

Джерело: <https://freeradio.com.ua/ru/v-bakhmute-okkupanty-povredyly-starynnoe-zdanye-zheleznodorozhnoho-vokzala-kakova-ystoryia-jetoho-pamiatnyka-foto-vydeo/>

Старовинна будівля першого залізничного вокзалу Бахмута

Джерело: <https://bahmut.com.ua/ourprojects/unknownaboutknown/2359-neizvestnoe-ob-izvestnom-pochemu-v-artemovske-dva-zheleznodorozhnyh-vokzala.html>

Джерело: <https://bahmut.com.ua/ourprojects/unknownaboutknown/2359-neizvestnoe-ob-izvestnom-pochemu-v-artemovske-dva-zheleznodorozhnyh-vokzala.html>

Додаток В

Завод Артвайнері

Джерело: <https://freeradio.com.ua/u-bakhmuti-rosiiany-znyshchyly-vidomyi-u-misti-budynok-aktoriv-de-kolys-zhyly-aktory-ukrainskoho-teatru-foto/>

Будівля Бахмутської повітової земської управи

Джерело: <https://freeradio.com.ua/u-bakhmuti-rosiiany-znyshchyly-vidomyi-u-misti-budynok-aktoriv-de-kolys-zhyly-aktory-ukrainskoho-teatru-foto/>

Завод «Артемсіль»

Джерело: <https://strana.today/news/421764-kak-vyhljadit-artemsol-do-voyny-i-v-nastojashchee-vremja-foto.html>

Джерело: <https://freeradio.com.ua/ru/rossyiane-udaryly-po-soledaru-raketamy-odna-uz-nykh-popala-po-rudnyku-artemsoly-foto/>